

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA SİRƏ JANRI

İxtisas: 5718.01-Dünya ədəbiyyatı (ərəb ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Lalə Məzahir qızı Bayramova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Ərəb filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

filologiya elmləri doktoru, professor
Şarustam Giyazoviç Şamusarov

filologiya elmləri doktoru, professor
Kamandar Kazım oğlu Şərifov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Bəsirə Höccət qızı Əzizəliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.18 – Birdəfəlik dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi:
AMEA-nın həqiqi üzvü, fəlsəfə doktoru, dosent
Kamandar Kazım oğlu Şərifov

Elmi seminarın sədri:
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi:

Ərəb ədəbiyyatının min beş yüz illik tarixi inkişaf yolunu nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, sirə janrı bəşəriyyətin formalaşmağa başladığı, qəbilələrin yarandığı dövrdən etibarən sadə xalqın dilində şifahi şəkildə yayılaraq insanların təkmilləşib yazmağı-oxumağı bildiyi ana qədər inkişaf etmiş və yazılı həyata qədər qoyduqdan sonra artıq özünün “**sirə**” statusunu qazanmışdır.

Şərq mənəviyyatının zəngin qaynağı olan ərəb xalq sirələri milli-əxlaqi duyğuları, adət-ənənələri mənimsəyib dərk etməkdə, şərq xalqlarının çoxəsrlik tarixi yolunu öyrənməkdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Şərq xalqlarının əcdadlarının həyat təcrübəsinin araşdırılması baxımından ərəb xalq sirələri öyrənilməlidir.

Ərəb xalqının folkloru zəngin bədii irsə malikdir. Hər bir şərq xalqının folkloru özünəməxsus milli forma və yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, ərəb folkloru da şərq xalqlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri, milli adət-ənənələri, həyat və məişəti, xarakteri ilə ifadə olunmuş, qəhrəmanlıq, humanizm və s. kimi milli-mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərlə bədiiləşdirilmişdir. Ərəb xalqının həyatında elə bir mühüm hadisə yoxdur ki, o, şifahi yaradıcılıq nümunələrində, o cümlədən xalq sirələrində öz bədii inikasını tapmamış olsun. Ərəb xalq sirələri xalqın gündəlik həyat tərzilə bağlı arzu və istəyini, psixologiyasını, yaratdığı poetik surətlər təmsalında apardıqları qəhrəmanlıq mübarizəsini, yenilməzliyini əks etdirən gözəl sənət incilərindəndir.

Hər bir xalqın öz milli kimliyini və dəyərlər məcmusunu dünya hüduqlarında tanıdan mədəniyyəti mövcuddur. Xalqın mədəniyyətini, tarixini layiqincə tərənnüm edən yaradıcılıq irsi hər xalqın özünəməxsus qədim ədəbi abidələridir. Dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuş, tarixin dərin köklərini öz mətnində şaxələndirən ədəbi abidələr adına layiq görülmüş epik əsərlər yetərincədir. “İliada” və “Odisseyə” yunanların, “Gilgames/Bilqameş” şumerlilərin, assuriyalıların və babillilərin, “Ramayana” və “Mahabharata” hindlilərin, “Şahnamə” iranlıların, “Şinto” yaponların, “Roland haqqında nəğmə” fransızların, “Nibelunqlar haqqında nəğmə” almanların, “Kalevala” finlərin, “Narti”

osetirlər, abxazlar, adıqeylər və Cənubi Qafqaz xalqlarının, “Ömirani” gürcülərin, “Maaday Kara” altayların, “Kablandı Batır” – qazaxların olduğu kimi, “Ərəblərin günləri”, “Min bir gecə”, “Əntərə”, “Həmzə əl-Pəhləvan”, “Əli Zibək”, “Seyf ibn Zü Yəzən”, “Bənu Hilal”, “Zət əl-Himmə” əsərləri də ərəblərin epik yaradıcılıq nümunəsidir. Ərəb xalqının milli təfəkkürünün ilk təzahürlərinə yuxarıda adlarını sadaladığımız ərəb xalq sirə nümunələrində rast gəlinir. Bu baxımdan sirələrin öyrənilməsi aktualdır.

Ərəb xalq dastanları bu günə qədər Azərbaycanda fundamental şəkildə tədqiq edilməmişdir. Ərəbşünas alim Çinarə Mütəllimovanın “Azərbaycan və ərəb qəhrəmanlıq dastanlarında oxşar süjet və motivlər”¹ adlı tədqiqat işi istisna olmaqla ərəb xalq dastanları Azərbaycan şərqşünaslığında dastan örnəkləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməmişdir. Bu fakt tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən vacib amillərdəndir.

Dünya ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixinin köklərini dərinləndirən öyrənmək üçün şifahi xalq ədəbiyyatının nümunəsi hesab olunan dastanların tədqiqatda cəlb edilməsi əhəmiyyətlidir. Məhz ərəb xalq sirələrinin öyrənilməsi müsəlman dünyasının tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının mənimsənilməsi baxımından aktualdır.

Şərq ədəbiyyatı daim bütün dünyanın diqqət mərkəzində olmuş, bəzən əksini iddia etsələr belə, qərbi ölkələri bir çox əhəmiyyətli elmi mülahizələrini məhz bu ölkələrdən əxz etmişlər. Qədim tarixə malik ərəblərin bu sahədə rolu danılmazdır. Ərəb ədəbiyyatında sirə janrında yaradılmış əsərlərin ilk tədqiqi XVIII əsrdə avropalılar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu səbəblərin öyrənilməsi işin aktuallığını şərtləndirir.

Sirə ərəb ədəbiyyatı tarixində yazı texnikasının inkişaf etdiyi VIII əsrdən etibarən janr kimi formalaşmağa başlamışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı sirə janrının formalaşmasının əsas mənbəyidir. Ərəb ədəbiyyatı tarixinin ilk dövrü sayılan Cahiliyyə dövrünün ədəbi nümunələri sirə janrının əsasını təşkil edir. Cahiliyyə dövrünün ən qədim abidəsi “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) sirə janrında yaranmış əsərlərin mənşəyidir. Ərəb ədəbiyyatı tarixinin Cahiliyyə

¹Mütəllimova, Ç.T. Azərbaycan və ərəb qəhrəmanlıq dastanlarında oxşar süjet və motivlər. Bakı: 2018.

dövrünün ədəbi-mədəni inkişaf mərhələləri ilə yaxından tanış olmaq üçün sirə janrının tədqiqata cəlb olunması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Klassik ərəb poeziyasının ən məşhur simaları müəlləqə müəllifləri olmuşdur. Dünya şöhrətli “Əntərə” sirəsi məşhur “müəlləqə” şairlərindən biri olan Əntərəyə həsr edilmişdir. “Əz-Zir Səlim” sirəsində VI əsrdə yaşamış klassik ərəb şairi Əz-Zir Əbu Leyla əl-Mühəlhil Adi bin Rəbiənin həyatından bəhs olunmuşdur. “Əyyəmu-l-arab” əsərində isə klassik ərəb poeziyasının bir çox görkəmi nümayəndələrindən-Əntərə, Mühəlhil, Əmr ibn Kulsum, Tərəfə bin əl-Əbd, Meymun ibn Qeys əl-Əşə, Zuheyr bin Əbu Sulmə, Qeys ibn Hatim və s. haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir. Sirə nümunələri sayəsində klassik ərəb şairlərinin həyatı və yaradıcılığı ilə tanış olmaq, eləcə də sirə nümunələrində verilmiş şeir parçaları vasitəsilə klassik ərəb poeziyasının incəliklərinə nail olmaq mümkündür. Klassik ərəb poeziyasını bütün parametrləri ilə öyrənmək baxımından ərəb ədəbiyyatında sirə janrının araşdırılması zəruri və aktualdır.

Yazılı ədəbiyyatda sirə janrının inkişaf etdirilməsi orta əsr antologiyaya əsərləri sayəsində həyata keçirilmişdir. Orta əsr antoloq və filoloqları Cahiliyyə dövrü ərəb şairlərinin həyatları haqqında məlumat əldə etmək, şairlərin şeirlərinə şərh yazmaq üçün ərəb xalq sirələrindən səmərəli şəkildə istifadə etmişlər. Müasir dövrdə Orta əsr antologiyalarının gözü ilə ərəb xalq sirələrinin öyrənilməsi elmi yeniliklər əldə olunması baxımından aktualdır.

Azərbaycan və ərəb xalqı arasında qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələri mövcuddur. Hər iki xalqın ikitərəfli ədəbi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi baxımından da ərəb ədəbiyyatında sirə janrının öyrənilməsi önəmlidir.

Sirələr çox zəngin bədii-estetik xüsusiyyətlərə malikdir. Sirələrin strukturu və süjetinin, obrazlar aləminin, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin öyrənilməsi geniş ədəbi-nəzəri biliklər əldə edilməsi baxımından aktualıq təşkil edir.

Həmçinin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tədqiqat obyektimiz olan ərəb ədəbiyyatı tarixində sirə janrında yaranmış qəhrəmanlıq motivli əsərlərin **2020-ci il sentyabrın 27-də** başlayan və Azərbaycan xalqının tarixi zəfəri ilə bitən **44 günlük Vətən müharibəsinin** vətən və torpaq sevgisi uğrunda yadellilərlə mübarizə ruhu ilə səsləşməsi baxımından

Azərbaycan şərqşünaslığında araşdırılması çox mühüm aktuallıq tələb edir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq dissertasiya mövzusunun aktuallığını aşağıdakı konkret amillərlə izah etmək olar:

- Dissertasiya sirə janrının ərəb ədəbiyyatı tarixinin ilk dövrü, yəni Cahiliyyə dövründən başlayaraq genezisinin araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- Sirə janrının tədqiqi tarixi məsələlərinin tədqiqata cəlb olunması və bu janrın nümunələrinin bir çox dünya dillərinə tərcümə edilməsi sayəsində dünya şərqşünaslıq elmində şöhrət qazanması işin aktuallığını səciyyələndirir;

- Folklor ədəbiyyatın ən mükəmməl vəhdət formasıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı da sirə janrının əsas mənbəyidir. Bu baxımdan dissertasiyamız ərəb ədəbiyyatının ən qədim tarixi köklərini öyrənmək baxımından da aktual mövzuya həsr olunmuş tədqiqat işidir;

- Yazılı ədəbiyyatda sirə janrının inkişafı orta əsr antoloqlarının antologiyaları sayəsində inkişaf etməkdədir. Sirə janrının belə bir mürəkkəb yazılı mərhələdə inkişaf mərhələsinin izlənməsi işin aktuallığını ön plana çəkir;

- Sirə janrının Azərbaycan ədəbiyyatında tipoloji paralellərinin tədqiqata cəlb edilməsi, hər iki xalqın ədəbiyyatının bir-biri ilə qarşılıqlı təsir hədudlarının, normalarının müəyyənləşdirilməsi tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir;

- Sirə nümunələrinin mövzu rəngarəngliyinin qəhrəmanlıq, məhəbbət, ailə və məişət kimi bölgülər əsasında öyrənilməsi tədqiqat işinin aktuallıq dəyərini artırır;

- Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin bütün xalqların mədəniyyətində öz əksini tapması səbəbilə mənbə olaraq istifadə olunacaq bu tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən müsbət məziyyətlərdəndir;

- Sirələrin bədii-estetik cəhətdən öyrənilməsi tədqiqat mövzumuzun yeni ədəbi-nəzəri biliklər əldə edilməsi nöqtəyi-nəzərdən aktuallığını əsaslandırır;

- Qeyri xalqın tədqiqatçısı olaraq “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” adlı mövzusunun araşdırılması və ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının tədqiqinə obyektiv yanaşılması işin aktuallığını daha da artırır.

“Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” adlı tədqiqat mövzusunun işlənmə

dərəcəsi haqqında “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrının genezisi və inkişafı” adlı birinci fəslin “Sirə janrının tədqiqi tarixi məsələləri” adlı ikinci yarımparaqrafında geniş şəkildə bəhs edilmişdir.

Xüsusilə, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sirələrin tədqiqi XVIII əsrdən etibarən Avropa müəlliflərinin səyi nəticəsində reallaşmağa başlamışdır. Ərəb ədəbiyyatında yaranmış sirə janrının dünya şərqşünaslığında tanınmasında səyyahların əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

1860-cı ildən başlayaraq ərəb xalq sirə nümunələri dünya şərqşünaslıq və ədəbiyyatşünaslığında tədqiqat və tərcüməyə cəlb olunmuşdur.^{2;3;4;5}

Rus şərqşünaslarından B.Y. Şidfarın 1975-ci ildə “Asiya və Afrika xalqı” (N-2) jurnalında nəşr olunmuş ərəb xalq romanının özəlliklərinin əks olunduğu “Hekayətdən romana” adlı məqaləsi⁶ təqdirəlayiqdir. 1981-ci ildə V.V. Lebedev doktorluq işini orta əsrlər ərəb folklor nümunələrinə həsr etmişdir.⁷ Ərəb xalq sirələri haqqında yazılmış maraqlı əsərlər içərisində bu janrın mühüm suallarına cavab verməsi baxımından İ.M. Filştinskinin əsərləri təqdirəlayiqdir.^{8;9;10}

A.E.Krımski “Ərəblərin və ərəb ədəbiyyatının tarixi” adlı əsərində ərəb sirələrinə həsr etdiyi bölümdə sirələrin XVI-XVIII

²Лейн, Э.У. Нравы и обычаи египтян в первой половине XIX в. / Пер.с англ. А.С.Рапопорт. Под ред. И предисл. В.В.Наумкина. - Москва: с. 370.

³Мухтаров, Т.А. Очерки средневековой арабской прозы/ -Ташкент: - 1992. с.220.

⁴The thousand and one nights / Translation with an intr. By N.J.Dawood // Hammonds worth: -1954. – 225 p.

⁵ Abd el-Jalil, J.-M. Histoire de la litterature Arabe / - Paris: Maisonneuve Larose, -1943.-295 p.

⁶ Шидфар, Б.Я. От сказки к роману (некоторые черты арабского народного романа) // НАА, 1975. № 1, - с.131-151.

⁷ Лебедев, В.В. Проблемы источниковедения средневекового арабского фольклор/ АДД, Ленинград: - 1980, -174 с.

⁸ Фильштинский, И.М. Арабская литература в средние века (кн. 1-2) //- Москва: Наука, -1977-1978, - 256 с.

⁹Фильштинский, И.М. История арабской литературы. V начало- X века / Москва: Наука, -1985. -525 с.

¹⁰ Фильштинский, И.М. История арабской литературы. X-XVIII века/ - Москва: Наука, - 1991. - 726 с.

əslərdə “sadə xalq ərəb ədəbiyyatı” adlandırığını qeyd etmişdir və bu əsərdə bir sıra məşhur sirələrin – “Əntərə”, “Bənu Hilal”, “Zət əl-Himmə”, “Seyf ibn Zi Yəzən”, “Min bir gecə nağılları”, “Əli-Zibək” və s. haqqında müfəssəl, maraqlı məlumatlar vermişdir.¹¹

A.E.Krımskinin ərəb sirələrinə ayırdığı bu bölüm bütün şərq dünyasının sirələr haqqında məlumatlandırılması baxımından dəyərli işlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Özbəkistan Elmlər Akademiyasının akademiki, şərqşünas alim Nematulla İbrahimovun ərəb xalq romanına həsr etdiyi tədqiqat əsərləri^{12;13;14} dissertasiyamız üçün yararlı ola biləcək maraqlı faktlarla zəngindir.

Salih Tur¹⁵, Kenan Demirayak¹⁶, Fuat Köprülü¹⁷, Çağatay Neşet¹⁸, İbrahim İslamoğlu¹⁹ kimi bir çox qardaş Türkiyə alimlərinin əsərlərində eləcə də “İslam ensiklopediyasında”²⁰; ²¹ tədqiqatımızla əlaqəli mövzular yer almışdır.

Avropa şərqşünaslığında ərəb xalq romanına olan qeyri-adi maraq XVIII əsrin ilk onilliklərində ərəb alimlərinə də təsir göstərmişdir. Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “Kitab əl-Əğani”²², İbn Əbd Rəbbihinin “əl-İqd

¹¹ Крымский, А.Е. История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр) /- Москва: Наука, -1911.- 217 с.

¹² Ибрагимов, Н. Арабский народный роман/ - Москва: Наука, -1984.- 257с.

¹³Ибрагимов, Н. Некоторые особенности языка и стиля арабского народного романа (Сыры) - “научные труды Ташкентского университета”/ Вып. 697. Таш.- 1979.

¹⁴ Ибрагимов, Н. Рифмованная проза арабской народной сыры (на примере “Сират Зат ал-Химма”) - научные труды Ташкентского университета”/ Вып. 697. Таш.- 1982.

¹⁵ Tur Salih Arap Mitolojisi/- Ankara: - Gece Kitaplığı, -2021, 305 s.

¹⁶ Kenan, D. Arap Edebiyatı Tarihi (Cahiliye Dönemi), Fenomen Yayınları, Erzurum, 2009.-312 s. Körpülü Mehmet Fuad, / Türk edebiyatı tarihi- İstanbul: -2009, c. I -446 s

¹⁷.Körpülü Mehmet Fuad, / Türk edebiyatı tarihi- İstanbul: -2009, c. I -446 s.

¹⁸ Çağatay, N.İslam’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı/ Ankara: -1957.- 228 s.

¹⁹ İslamoğlu İ. Eyyamu-l-arabın edebi yönü ve arap dili ve edebiyatına etki ve katkısı / Erzurum: - 2002. - 80 s.

²⁰ İslam Ansiklopedisi / I cilt. - İstanbul: Kitap yurdu, - 1988. - 559 s.

²¹ İslam Ansiklopedisi / V cilt. - İstanbul: Maarif matbaası, - 1993. - 847 s.

²²أبي الفرج الأصفهاني، كتاب الأغاني: [٢٥] / - بيروت: دار الصادر، ج. ١ - ٢٤٩/٢٠٠٢ص.

əl-fərid”²³, ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra”²⁴ əsərlərində ərəb xalq dastanlarının bir sıra çoxşaxəli motivlərindən bəhs olunmuşdur. Xüsusilə, ərəb alimlərindən Fuad Hüseyn²⁵, Musa Süleyman,²⁶ İhsan Abbas²⁷, Əş-Şauki Əbdülhəkim²⁸, Cavad Əli²⁹, Faruk Xurşid^{30,31} tədqiqat əsərlərində ərəb xalq sirələri haqqında geniş məlumat vermişlər. Faruk Xurşid ərəb xalq sirələrinə həsr etdiyi tədqiqatlarında sirələrə qarşı yönəlmiş avropalı alimlərinin müxtəlif fikirlərinə nəzər salaraq bu alimlərin sirələrin milli köklərini araşdırmadıqlarını qeyd etmişdir. İlk dəfə professor Şərif Məribey tərəfindən əldə edilmiş və 2011-ci ildə Əlcəzairin milli bayramı-İnqilab günü münasibətilə “İslam mədəniyyətinin paytaxtı Tlemsən”də nəşr edilmiş məşhur “Seyf ət-Tican” sirəsinin Əlcəzair nüsxəsinin mənşəyini öyrənən ilk alim Məhəmməd Kadik olmuşdur.³²

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərəbşünaslığında “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” mövzusu ayrıca tədqiqat obyektinə olmayıb. Azərbaycan şərqşünaslığında akademik Z.M.Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə”³³ və akademik V.M.Məmmədəliyevlə birlikdə tərcümə etdikləri “Qurani-Kərim”³⁴, görkəmli alimlərdən G.B.Baxşəliyevanın Bir Məcnun vardı...”³⁵; “Nəğmələr kitabı”³⁶,

²³İbn Əbd Rəhə, العقد الفرید: [۹] - بیروت: دار الکتب العلمیة، ج. - ۱۹۸۳. - ۳۰۰ ص.
²⁴التنوخی بدری محمد فهد القاضي، "كتاب نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". بغداد، ۱۹۶۶.
²⁵حسنین فؤاد. کتاب قصصنا الشعبیة. القاهرة: دار الفكر العربی، ۱۹۶، ۱۹۴ ص.
²⁶سليمان موسى. الادب القصصي عند العرب. بیروت: دار الكتاب اللبناني، ۱۹۵۶.
²⁷عباس احسان، فن السیرة. بیروت: مطبعة عیتانی الحدیة، ۱۹۵۲، ۲۵۴ ص.
²⁸عبد الحكيم الشوقي. الحكایات الشعبیة العربیة. بیروت: مطابع الكشاف، ۱۹۸۰، ۲۹۵ ص.
²⁹جواد علي. المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام. الجزء الاول، الطبعة الثانية، ۱۹۹۳.
³⁰خورشید فاروق. اذواء علی السیرار الشعبیة. القاهرة: مطبعة دار المصرية، ۱۹۶۴، ۳۸۶ ص.
³¹خورشید فاروق و ذهني محمد. فن كتابة السیرة الشعبیة. بیروت: مطبع الكشاف، ۱۹۸۰، ۴۱۲ ص.

³²<https://www.academia.edu/42031270%D9>

³³ Bünyadov, Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Şərq-Qərb, -2007. -424 s.

³⁴ Qurani-Kərim/ Ərəb dilindən tərcümə edənələr // Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev . - Bakı: Nurlar, - 2012. - 672 s.

³⁵ Baxşəliyeva, G.B. “Bir Məcnun vardı...” / Əbu-l-Fərəc İsfahani. Ərəb dilindən tərcümə və ön söz. Bakı: Elm, 1990. -374 s.

³⁶ Бахшалиева, Г.Б. Книга песен/ Абу-л-Фараджа ал-Исфাহани и классическая азербайджанская литература// Баку, Абилов, Зейналов и сыновья, -Баку: -1998.-240 с.

N.M.Vəlixanlının “Ərəb xilafəti və Azərbaycan”³⁷, İ.Ə.Həbibbəylinin “Xəmsə XXI əsr”³⁸, M.K.İmanovun “Folklorda obrazın ikiləşməsi”³⁹, R.B.Hüseynovun “Yoxdan var”⁴⁰, A.Ş.Qasımovanın “Cahiliyyə ərəblərinin əqli-mənəvi durumu”⁴¹, M.R.Mahmudovun “Klassik ərəb ədəbiyyatı”⁴², V.A.Cəfərin “Əli qılıncı Zülfüqar”⁴³ və s. bizim tədqiqatımız üçün mənbə ola biləcək dəyərli fikirləri həmin mövzuda ədəbi-nəzəri mülahizələri xeyli genişləndirmişdir.

Akademik G.B.Baxşəliyeva ““Əbu-l-Fərəc əl-İsfəhaninin “Nəğmələr kitabı” və “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı dissertasiya işində, həmçinin eyni adlı kitabında ərəb alimi İsfəhaninin sözü gedən əsərinin iki bölməsini Qeys ibn Mullavaha, yəni “Leyli və Məcnun” dastanının əsas obrazı Məcnuna həsr etdiyini qeyd edir⁴⁴. Həmçinin, “Əntərə” sirəsi və “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) dan bəhs edir.

Ərəb qəhrəmanlıq dastanlarında mövcud olan mövzu, süjet və mahiyyət eyniliyinin araşdırılması istiqamətində folklorşünaslıqda tipoloji-müqayisəli aspektdə müəyyən işlər görülmüşdür. Məhəbbət dastanlarının, sehri və məişət nağıllarının müqayisəli öyrənilməsi sahəsində bir sıra tədqiqatlar mövcuddur. Ərəbşünas alim Ç.Mütəllimovanın “Azərbaycan və ərəb qəhrəmanlıq dastanlarında oxşar süjet və motivlər” adlı monoqrafiyası⁴⁵, folklorşünas alim R.Xəlilovun “Azərbaycan və ərəb sehri nağılları qəhrəmanlarının obrazları” adlı tədqiqat işi⁴⁶ “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” adlı tədqiqat

³⁷ Vəlixanlı, N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan / N.Vəlixanlı. Bakı: Azərneşr, - 1993.-157 s.

³⁸ Həbibbəyli, İ.Ə. Xəmsə-XXI əsr. İntelektual poema (ithaflar, iqtibas və poetik dəyərləndirmələr). –Bakı: Elm və təhsil, - 2023. – 58 s.

³⁹ İmanov, M.K. Folklorda obrazın ikiləşməsi/ M.İmanov - Bakı: - 2011.- 228 s.

⁴⁰ Hüseynov, R./Yoxdan var. –Bakı: Elm və təhsil, - 2014. – 808 s.

⁴¹ Qasımova, A. Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu / A.Qasımova.– Bakı: Nurlan, - 2007. - 217 s.

⁴² Mahmudov, M.R. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı: BDU, -2001, -258 s.

⁴³ Cəfərov, V.A. Əli qılıncı Zülfüqar /V.Cəfərov. Bakı: Çıraq, -2000. -60 s.

⁴⁴ Baxşəliyeva, G.B. “Nəğmələr kitabı” / Əbu-l-Fərəc İsfəhani. Ərəb dilindən tərcümə və şərhlər. Bakı: Elm, 1994 s.4.

⁴⁵ Mütəllimova, Ç.T. Azərbaycan və ərəb qəhrəmanlıq dastanlarında oxşar süjet və motivlər. Bakı: -2018.-220 s.

⁴⁶ Xəlilov, R.Z. Azərbaycan və ərəb sehri nağılları qəhrəmanlarının obrazları //

işinin “Sirə janrının Azərbaycan ədəbiyyatında tipoloji paralelləri” adlı ikinci fəslə üçün yararlı bilinəcək dəyərli tədqiqat əsəridir.

Mövzunun Azərbaycanda işlənmə dərəcəsi bəhs edərək qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “Əyyəmu-l-arab fi-l-Cahiliyyə” – “أيام العرب في الجاهلية” (“Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”) və “Əyyəmu-l-arab fi-l-İsləm” – “أيام العرب في الإسلام” (“İslam dövründə “Ərəblərin günləri”) adlı iki hissədən ibarət olan “Əyyəmu-l-arab” toplusunun “Cahiliyyə dövründə “Ərəblərin günləri”) – “أيام العرب في الجاهلية” (“Əyyəmul-arab fi-l-cahiliyyə”) adlı birinci hissəsi⁴⁷ ilkin mənbədən istifadə etməklə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümə edilmiş və tədqiqata cəlb edilmişdir. Eləcə də, “Min bir gecə” ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi⁴⁸ adlı tədqiqat əsərini də bu qəbildən hesab etmək məqsədəuyğundur.

Yuxarıda sözü gedən dəyərli tədqiqat işlərinin hər birindən “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” adlı mövzunun tədqiqat mərhələsində əhəmiyyətli material kimi istifadə edilmişdir. “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” mövzusu Azərbaycan şərqşünaslığında ilk dəfə olaraq hərtərəfli şəkildə araşdırılır, qarşıya qoyulan problemlərə filoloji baxımdan nəzər salınır, yeni yanaşma metodu ilə tədqiq və təhlilə cəlb olunur.

Tədqiqatın obyektə və predmeti: Dissertasiya işinin tədqiqat obyektə ərəb ədəbiyyatının “Əntərə”⁴⁹, “Əli Zibək”⁵⁰, “Əz-Zahir Beybars”⁵¹, “Seyf ibn Zi Yəzən”⁵², “Həmzə əl-Pəhləvan”⁵³, “Bənu

filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı: - 1989. -27s.

⁴⁷ Bayramova, L.M. “Əyyəmu-l-arab” Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının abidəsi kimi” / L.Bayramova. - Bakı: Elm, - 2021. - 360 s.

⁴⁸ Bayramova, L.M. “Min bir gecə” ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi / L.Bayramova. - Bakı: -MBM, - 2009. - 200 s.

⁴⁹ سيرة عنتره، الجزء ٨-١، دارالهدى، القاهرة، ١٩٥٢، ١٣٤١، ١٩٥٨م.

⁵⁰ سيرة على الزبيق المصري، بيروت، ٢٠٠٥

⁵¹ سيرة الملك الظاهر بيبرس. دمشق، ١٩٥٢

⁵² سيرة الملك سيف ابن ذي يزن. دمشق، ١٩٨٢

⁵³ سيرة الامير همزة البهلوان. ٤ مجلدات. القاهرة، ١٩٦٤

Hilal”⁵⁴, “Zət əl-Himmə”⁵⁵, “Əz-Zir Səlim”⁵⁶, “Hüseyniyyə”⁵⁷, “Min bir gecə”⁵⁸ kimi sirə nümunələri, xüsusilə, bu qədim əsərlərin mənşəyi hesab olunan “Əyyəmu-l-arab”⁵⁹ salnaməsinin orijinal mətnləridir.

Ərəb ədəbiyyatında sirə janrının genezisi və inkişafının tədqiqi, ərəb Azərbaycan ədəbiyyatında tipoloji paralellərinin müqayisəli, mövzu rəngarəngliyi və bədii-estetik xüsusiyyətlərinin təhlili dissertasiyanın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı”nın araşdırılması ərəb ədəbiyyatı tarixində bir çox mövzuların dərinədən öyrənilməsinə səbəb olacaq. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” haqqında geniş məlumat əldə etmək, sirə nümunələrini ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb etməklə əldə olunan elmi yeniliklərin ərəb ədəbiyyatının tarixi inkişaf dövrlərinə uyğun olaraq genezisi və inkişafını, mövzu rəngarəngliyini, tematik təsnifatını, Azərbaycan və ərəb xalq dastanlarının tipoloji paralellərini geniş şəkildə tədqiq etməkdir. Bu prinsiplərdən çıxış edərək dissertasiyada əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Ərəb ədəbiyyatında sirə janrının genezisi və inkişafını öyrənmək;
- Sirə janrının tədqiq edilməsinin tarixi mərhələsini araşdırmaq;
- Şifahi xalq ədəbiyyatının sirə janrının mənbəyi və mənşəyi olması faktına əsaslanaraq “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) salnaməsinə və sirə nümunələrinin ilkin mənbəyini üzə çıxartmaq;
- Sirə janrının yazılı ədəbiyyatda inkişafını izləmək;
- Ərəb xalq sirələrinin klassik ərəb poeziyası ilə paralel inkişafını izləmək, orta əsrlər antoloqlarının antologiyalarında əks etdirdiyi inkişaf xüsusiyyətlərini elmi yenilik kimi üzə çıxarmaq;
- Sirə janrının Azərbaycan ədəbiyyatında tipoloji paralellərinin

⁵⁴سيرة ابن زيد او تغرية بني هلال، دمشق ١٩٨١

⁵⁵سيرة ذات الهممة. لبنان: ١٩٨٢

⁵⁶سيرة الزبير السليم. لبنان: ١٩٢١

⁵⁷سيرة مجالس السرية الحسينية، الإصدار الثالث عشر، القاهرة: دار المعارف الإسلامية الثقافية، ٢٠٠٨

⁵⁸الف ليلة و ليلة. الجزء ٨٠١، القاهرة: ١٩٢٢

⁵⁹مجموع ايام العرب في الجاهلية والاسلام، إعداد إبراهيم شمس الدين، بيروت، ٢٠٠٢

qarşılıqlı əlaqə və təsirini, “sirə” termininin etimologiyasını və Azərbaycan dilində terminoloji qarşılığını, eləcə də oxşar və fərqli tipoloji paralellərini tədqiq etmək;

- Sirə nümunələrinin əsasında qəhrəmanlıq, məhəbbət, ailə və məişət sirələri olmaqla üç əsas bölgüdə mövzu rəngarəngliyini müəyyən etmək;

- Sirələrin strukturu və süjetini, obrazlar aləmini, bədii təsvir və ifadə vasitələrini tədqiq və təhlilə cəlb edərək bədii-estetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində məqsədimizə nail olmaq;

-Sirələrin məqsəd və vəzifələrini öyrənməklə yekun elmi nəticə əldə etmək.

Bütün bu qeyd edilənlər “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” adlı tədqiqat mərhələsində qarşıya qoyulan əsas məqsədləri özündə əks etdirir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda tarixi-müqayisəli metodlardan, qarşılaşdırma, analitik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın obyektini seçilən bədii nümunələrin və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı tarixi şərait nəzərə alınmışdır.

İlkin mənbələrə əsaslanan “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” adlı dissertasiya işi haqqında mövcud tədqiqat işlərinin elmi nəticələrinə nəzər salınaraq onlara şəxsi münasibət bildirilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını ümumi elmi metodlar təşkil edir:

- fakt və elmi materialların toplanaraq sistemləşdirilməsi;
- toplanmış materiallardan əhəmiyyətli faydalanma;
- sistemli təhlili və şərh;
- əldə olunmuş sirə nümunələrinin tədqiqata səriştəli şəkildə cəlb edilməsi;

- sirələrin müqayisəli təhlili və ya analizi;
- problemə kompleks yanaşma, tarixilik prinsipi;
- elmi yeniliyin əlverişli axtarış üsulu;
- elmi nəticələrin əldə olunması.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Sirə janrının ərəblərin səhra şəraitində köçəri həyat tərzi

yaşadığı Cahiliyyə dövründə genezisi və inkişafı, yarandığı dövr və formalaşdığı elmi-ədəbi mühiti nəzərdən keçirilmiş, təşəkkül və təkamülünün ərəb ədəbiyyatının çoxəsrlik tarixi inkişaf mərhələlərini əhatə etməsi müddəası irəli sürülmüşdür;

- Sirə janrının tədqiqi tarixi izlənərək, tam və ya qismən bu mövzuya toxunulmuş elmi mənbələr tədqiqata cəlb edilərək “Ərəb ədəbiyyatına sirə janrı” adlı dissertasiya işinin Azərbaycanda bu mövzuda ilk tədqiqat işi olması sübuta yetirilmişdir;

- Sirə janrının mənşəyi kimi “Əyyəmu-l-arab” (“Ərəblərin günləri”) salnaməsini, eləcə də sirələrin ilkin nüsxələrini əsas götürərək yazılı ədəbiyyatda inkişaf mərhələsinin izlənməsi ilə sirə nümunələrinin ədəbi-tarixi təsir gücü izah edilmişdir;

- “Sirə” termininin Azərbaycan dilində qarşılığı, oxşar və fərqli tipoloji paralelləri araşdırılaraq Azərbaycan ədəbiyyatında yeri və təsir dairəsi öyrənilmişdir;

- Sirələrin qəhrəmanlıq, məhəbbət, ailə və məişət kimi üç bölgü əsasında mövzu rəngarəngliyi təhlilə cəlb edilmiş və ədəbi janr kimi sirənin təzahür etdiyi forma və məzmun geniş tədqiq olunmuşdur;

- Sirələrin strukturu və süjeti, obrazlar aləmi, bədii təsvir və ifadə vasitələri tədqiq edilərək sirələrin əsas bədii-estetik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;

-Bir sözlə, sirə janrının günümüzə qədər aktuallığını itirməməsinin əsas səbəbləri aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi ərəb ədəbiyyatında sirə janrının öyrənilməsi sahəsində Azərbaycan şərqşünaslığında kompleks şəkildə araşdırılmış ilk tədqiqat işidir.

Dissertasiya işində ərəb ədəbiyyatında sirə janrının öyrənilməsi məqsədilə “Əyyəmu-l-arab”, “Min bir gecə”, “Əntərə”, “Əli Zibək”, “Həmzə əl-Pəhləvan”, “Bənu Hilal”, “Seyf ibn Zi Yəzən”, “Əz-Zahir Beybars”, “Leyli və Məcnun”, “Hüseyniyyə” əsərlərinin ilkin nümunələrinə, müəlləqə müəlliflərindən bu tip abidələrdə adı keçən şairlərin həyat və yaradıcılıqları ilə bağlı bir sıra mənbələrə, antoloqların əsərlərinə müraciət olunmuşdur. Bu baxımdan, qeyd olunan məsələlərə yeni baxış bucağı yaranır ki, bu da ərəb ədəbiyyatının öyrənilməsində bir yenilikdir.

İşin elmi yeniliyi isə konkret olaraq aşağıdakı elmi müddələrdə

geniş şəkildə öz əksini tapmışdır:

- “Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı” adlı tədqiqat işində sirə bir janr kimi müasir Azərbaycan şərqşünaslığında ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə və sistemli olaraq elmi-tədqiqat obyektinə kimi nəzərdən keçirilir;

- Ərəb ədəbiyyatında sirə janrının genezisi və inkişafı, sirə janrının yarandığı dövr və formalaşdığı elmi-ədəbi mühiti öyrənilir;

- Tədqiqata cəlb edilmiş mövzuda sirə janrı müxtəlif elm sahələrinin metodik yanaşma üsullarından təcrid edilməyərək tədqiq edilir, eləcə də bütövlükdə qarşıya qoyulan problemlər kompleks şəkildə nəzərdən keçirilərək yeni yanaşma nümayiş etdirilir;

- Tədqiqat zamanı bir çox alimlərin ayrı-ayrı məsələlərlə bağlı elmi mülahizələri, tərcümə və tədqiqat əsərləri əlaqələndirilərək ortaq məxrəcə gəlinir;

- Sirə janrının tədqiqi ilə bağlı bəzi məqamlarda yalnız filoloqların deyil, tarixçilərin, səyyahların da fikirlərinə müraciət edilir;

- Mövzunun tədqiqi əhəmiyyətini artırmaq üçün bu gün də öz məşhurluğunu saxlayan ərəb xalq sirələrinin Misirdən əldə edilmiş ilkin nüsxələrindən istifadə olunur;

- Nəzm və nəsrin növbələşməsindən ibarət sirə nümunələrinin digər dövrlərdə yaranmış əsərləri ilə məzmun, məna, forma cəhətdən uyğunluğu, qarşılıqlı təsir dərəcəsi müəyyənləşdirilir və sirələrin müasir inkişaf səviyyəsi aydınlaşdırılır;

- Xüsusilə, sirə janrının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı təsiri, tipoloji bənzərlik və fərqliliyi araşdırılır və elmi yenilik kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına və şərqşünaslığına töhfə verilir;

Bütövlükdə, qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd kimi sirə janrı ilk dəfə olaraq Azərbaycan ərəbşünaslığında tədqiqata cəlb edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bir çox məsələlərinə, o cümlədən sirələrin bədii-estetik xüsusiyyətlərinə yer verilir. Sirələrin strukturu və süjeti, obrazlar aləmi, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı müxtəlif nəzəri problemlərin araşdırıldığı dissertasiyanın nəticələrindən filoloji araşdırmalarda, ərəb və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqla bağlı tədqiqatların aparılmasında yararlanmaq mümkündür. Dissertasiyanın nəzəri qədər praktik əhəmiyyəti də mövcuddur. Praktik olaraq tədqiqat işinin nəticələrindən aşağıdakı məsələlərin həllində istifadə etmək

mümkündür:

- Ərəb ədəbiyyatı, türk xalqları ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və folklorşünaslıqla bağlı aparılacaq tədqiqat işlərində;
- ali məktəblərdə xüsusi kurs kimi tədris edilməsində;
- ali məktəblər üçün müvafiq dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında;
- mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında;
- ərəb ədəbiyyatının janrlar üzrə öyrənilməsində;
- geneoloji və tipoloji istiqamətdə ədəbi əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində;

- folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsində.

Dissertasiya sirə janrının tədqiqinə, eləcə də folklor irsinin öyrənilməsinə dair gələcək elmi-tədqiqi axtarışlara elmi, nəzəri və metodoloji zəmin yarada bilər. Ərəb ədəbiyyatı tarixində janrlar haqqında yazılan elmi əsərlərə sirə janrı haqqında olan materiallar, xüsusilə sirə janrının ədəbi-estetik qaynaqları çox qiymətli material ola bilər. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət edən hər bir tədqiqatçı üçün mənbə hesab oluna bilər. Nəhayət, ali məktəblərin şərqşünaslıq və filologiya fakültələrində mühazirə materialı kimi istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi Şurasında və Problem Şurasında təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, başlıca nəticələri müəllifin beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslarda etdiyi məruzələrində, kitablarında (“Min bir gecə” ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi”. Bakı, “MBM”, 2009, 200 səh; ““Əyyəmül-arab” Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının abidəsi kimi”. Bakı, “Elm”, 2021, 360 səh.) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sisteminə daxil olan (Web of Science, Scopus, Copernicus, Erih Plus və s.) dövrü elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Ərəb filologiyası”

şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsi 12 səhifə (22684 işarə), I fəsil 70 səhifə (129554 işarə), II fəsil 42 səhifə (79204 işarə), III fəsil 30 səhifə (57766 işarə), IV fəsil 63 səhifə (117280 işarə), “Nəticə” 7 səhifə (12575 işarə) həcmindədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 419065 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi yeniliyi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri haqqında məlumat verilir, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti açıqlanır.

Dissertasiyanın **I fəslı** “**Ərəb ədəbiyyatında sirə janrının genezisi və inkişafı**” adlanır. **Dörd yarımfəsildən** ibarət olan bu fəslin **birinci** yarımfəsilinə “**Ərəb ədəbiyyatında sirə janrının yarandığı dövr və formalaşdığı elmi-ədəbi mühit**” adı verilmişdir. Bu **yarımfəsildə** sirə janrının yarandığı ədəbi-mədəni mühitin Cahiliyyə, Əməvilər, Abbasilər kimi ərəb ədəbiyyatı tarixinin məşhur dövrləri ilə bağlı olmasından danışılır. Eləcə də sirə janrının VIII əsrdə yazı texnikasının və tərcüməçilik fəaliyyətinin inkişafı nəticəsində ərəb mədəni mühitinə daxil olmasından, yəni, ikinci həyatını yaşamağa başlayaraq, ciddi dəyişikliklərə məruz qalmasından bəhs edilir. Daha sonra topluya daxil olan hekayətlərin məzmun və forma baxımından təkmilləşdirilərək əlavələr və poetik bəzəklər hesabına zənginləşməsi, eləcə də onun tərkibinə eyni üsulla yaradılmış və artıq mövcud tarixi-mədəni şəraitin reallıqlarını əks etdirən yeni süjetlərin salınması səbəbləri nəzərə çatdırılır. Qeyd edilir ki, sirə nümunələrinin bütövlükdə yazıya köçürülməsi IX-X əsrlərdə həyata keçirilmişdir. X-XII əsrlərdə Abbasilər mərhələsində intensiv şəkildə formalaşmağa başlamışdır. X-XV əsrlərdən etibarən şəhər əhalisi arasında, ticarət və sənətkarlıq mühitində qeyri-adi şöhrət qazanmış və elə o dövrdən də ərəb nəsrinə

və şərq epik poeziyasına təsir göstərməyə başlamışdır.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar əsasında ərəb xalq sirələri xarakterizə edilmiş, onlar yaranma və inkişaf dövrünə görə iki qrupa bölünmüşdür: Birinci qrupa süjetinin əsası Cahiliyyə dövründən götürülmüş və yüzilliklərin süzɡacindən keçirilərək orta əsrlərdə real hadisələrlə ayaqlaşan və bu günə qədər qədim ərəblərin adət-ənənəsini, qəhrəmanlıq şücaətlərini təqdim edən bilən ədəbi abidələr, dastanlar aiddir: 1) “Əyyəmu-l-arab” – “أيام العرب” (“Ərəblərin günləri”); 2) “Antara” – “عنترة” (“Əntərə”); 3) “Tağribat Bəni Hilal” – “تغريبة بني هلال” (“Bəni Hilal”); 4) “Əz-Zir Səlim” – “الزير سالم” (“Əz-Zir Səlim”); 5) “Adi ibn Rabi’a” – “عدي بن ربيعة” – (“Adi bin Rəbiə”); 6) “Zət əl-Himmət” – “ذات الهمة” (“Zət əl-Himmət”); 7) “Məcnun və Leylə” – “مجنون و ليلى” (“Leyli və Məcnun”) və s. İkinci qrupa süjetinin əsası orta əsrlərdən götürülmüş xalq dastanları aiddir. Bu qrup dastanlarda epik elementlər zəifdir. Əsasən, orta əsr insanların dünyagörüşünü ehtiva edən ərəb xalq sirələrində real tarixi hadisələrdən bəhs olunur: 1) “Əlfu Leylət və Leylət” – “ألف وليلة ليلة” (“Min bir gecə”); 2) “Əz-Zahir Beybars” – “الظاهر بيبرس” (“Əz-Zahir Beybars”); 3) “Əl-Əmir Həmzə əl-Bəhləvan” – “الأمير حمزة البهلوان” (“Həmzə əl-Pəhləvan”); 4) “Seyf bin Zi Yəzən” – “سيف بن ذي يزن” (“Zi Yəzən oğlu Seyf”); 5) “Ali Zibaq” – “علي الزبيق” (“Əli Zibək”); 6) “Seyf ət-Tican” – “سيف التيجان” (“Taclar qılıncı”); 7) “Hüseyniyyə” – “حسينية” (“Hüseyniyyə”) və s.

Bir sözlə, sirə janrı yarandığı və inkişaf etdiyi dövrünün əsas xüsusiyyətlərini tanınmış tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin simasında təqdim edən ərəb xalqının kimliyinin parlaq aynasıdır.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə “Sirə janrının tədqiqi tarixi məsələləri” adlanır. Ərəb xalq sirələrinin öyrənilməsi ərəb və yaxud da şərq ölkələrinin ədəbiyyatçı mütəxəssisləri tərəfindən deyil, XIX yüzillikdə Avropa tədqiqatçıları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Qədim şərq tarixinin ağır yükünü öz çiyinlərində daşıyan ərəb xalq sirələrinin hər birinin tədqiq tarixinə müraciət etsək, mütləq Avropa müəlliflərinin adı ilə qarşılaşacağıq. Buna çox güman ki, həmin dövrdə nəinki ərəb filoloqlarının, eləcə də, ərəb kübar cəmiyyətinin sirə nümunələrində ön plana çəkilməmiş islam dininə zidd sayılan açıq məhəbbət səhnələri, xəyanət xarakterli motivlər, harama sürükləyən şərab məclislərinə görə mənfi rəylərinin formalaşması səbəb olsa da, xalq arasında sirə

nümunələrinə olan marağı azalda bilmədi.

İlk dəfə, 1798-1799-cu illər Napoleon Bonapartın Misirə yürüşü zamanı onu müşayiət edən Fransanın paytaxtı Paris şəhərində mərkəzi muzeyin müdiri vəzifəsində çalışan məşhur ərəb səyyahı Dominique Vivant Denon (1747-1825) ərəb xalq ədəbiyyatı ilə tanış olmuş, xüsusilə sirə janrı ilə yaxından maraqlanmışdır⁶⁰. Ərəb ədəbiyyatında yaranmış sirə janrının dünya şərqşünaslığında məşhurlaşmasında səyyahların əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Denonun səyahətindən sonra 1922-ci ildə Misirə səyahət edərək, ərəb ədəbiyyatı ilə maraqlanan şəxs - misir hökmdarı Məhəmməd Əlinin hakimiyyəti dövründə (1805-1848) Misirdə tibb məntəqəsinin müdiri vəzifəsində çalışan avropalı Antoine Barthelemy Clot olmuşdur. Misiri ikinci vətəni hesab edən bu şəxs 1840-cı ildə iki cilddən ibarət “Klot bəy Misirdə” adlanan Misirin təsvirinə dair maraqlı əsər nəşr etdirir. O, əsərin əsas fəslini ərəb xalq sirələrinə həsr etmişdir.⁶¹

Avropalıların XVIII əsrdən başlayaraq ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə göstərdikləri qeyri-adi maraq, apardıqları tədqiqatlar, eləcə də oxucuların rəğbəti Fuad Hüseyn⁶², Faruk Xurşid⁶³, Musa Süleyman⁶⁴, İhsan Abbas⁶⁵, Əş-Şauki Əbdülhəkim⁶⁶, Cavad Əli⁶⁷ kimi bir çox ərəb filoloqlarının diqqətini ərəb xalq sirə nümunələrinə cəlb etdi.

Bir sözlə, sirə janrında yaranan əsərlər dünya şərqşünaslığında tərcümə və tədqiq olunaraq ərəb ədəbiyyatı tarixində yer almış əsas ədəbi janrların sırasına daxil olmuşdur.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə “Şifahi xalq ədəbiyyatı sirə janrının mənbəyi kimi” adlanır. Ərəb xalqının həyatında elə bir

⁶⁰ Vivant Denon. Travels in Upper and Lower Egypt: In Company with Several that Country / (Cambridge Library Collection - Egyptology) (Volume 1). London: Cambridge University Press, 1803.

⁶¹ Clot-Bey, A.B. Aperçu general sur l'Egypte / t. II, Bruxelles: 1840.

⁶² حسين فؤاد. كتاب قصصنا الشعبية. قصة النعمان نت الف لينة. القاهرة: مطبعة النهضة، ١٩٨٢

⁶³ خورشيد فاروق. اضاء على السيار الشعبية. القاهرة: مطبعة دار المصرية، ١٩٦٤

⁶⁴ خورشيد فاروق و ذهني محمد. فن كتابة السيرة الشعبية. بيروت: مطبع الكشاف، ١٩٨٠

⁶⁵ سليمان موسى. الادب القصصي عند العرب. بيروت: دار الكتاب اللبناني، ١٩٥٦.

⁶⁶ عباس احسان، فن السيرة. بيروت: مطبعة عيتاني الجديدة، ١٩٥٢.

⁶⁷ عبد الحكيم الشوقي. الحكايات الشعبية العربية. بيروت: مطابع الكشاف، ١٩٨٠.

⁶⁸ جواد علي. المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام. الجزء الاول، الطبعة الثانية، ١٩٩٣.

mühüm hadisə yoxdur ki, o, şifahi yaradıcılıq nümunələrində, o cümlədən xalq sirələrində, öz bədii inikasını tapmamış olsun. Mənbəyi şifahi xalq ədəbiyyatından götürüldüyü üçün məhz ərəb xalq sirələri sadə xalqın gündəlik həyat tərzilə bağlı arzu və istəklərini, psixologiyasını, yaratdığı poetik surətlər təmsalında apardıqları qəhrəmanlıq mübarizəsini, yenilməzliyini əks etdirən gözəl sənət incilərindəndir. Məlumdur ki, islamaqədərki ərəblərin mifik görüşləri, şifahi yaradıcılıqları çox zəngin idi. VII əsrin ortalarına qədər Ərəbistanda dövlətin möhkəmlənməsi, hələ kiçik köçəri əmirliklərinin və tayfa ittifaqlarının inkişaf etdirilməsi üçün şərait yox idi. Buna görə də, ərəblərin şifahi yaradıcılığı öz əhatəsini genişləndirə bilmirdi. “Əyyəmu-l-arab”da qəhrəmanlıq eposu elementləri ibtidai formada təzahür etməsinə baxmayaraq ərəb xalq dastan mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Əsasən, ərəblərin şifahi yaradıcılığı məşhur Bəsrə filoloqu Əbu Übeydə Məmər ibn əl-Müsənnənin (728-825) topladığı ərəb qəbilələrinin qəhrəmanlıq şücaətlərindən bəhs edən epik hekayətlərdən, atalar sözü və hikmətli deyimlərdən, qəbilə döyüşlərində xüsusi xidmətləri olan, qəhrəmanlıq göstərən igidlərə həsr olunmuş şeir parçalarından ibarət “Əyyəmu-l-arab” – “أيام العرب” (“Ərəblərin günləri”) adlı böyük bir topludan ibarət idi⁶⁸. Onun topladığı, lakin bizə gəlib çatmayan məcmuənin bəzi rəvayətləri Əndəlus ədəbiyyatçısı İbn Əbd Rəbbihinin və tanınmış ərəb tarixçisi İbn əl-Əsirin vasitəsilə gəlib çatmışdır⁶⁹. Qədim tarixi köklərə malik bu məşhur əsər ərəblərin şifahi söz sənətini, adət-ənənələrini, xalq yaradıcılığını, milli-etnik kökünü nəsil-dən-nəslə ötürən böyük bir salnamədir.

Bu yarımparaqrafda yekun olaraq, ərəb ədəbiyyatında sirə janrının mənbəyinin “Əyyəmu-l-arab” əsərinin olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Birinci fəslin dördüncü yarım fəslə “Yazılı ədəbiyyatda sirə janrının inkişafı” adlanır. Şifahi xalq ədəbiyyatı sirə janrının yaranma mənbəyi olduğu kimi, onların əsasında həm də yazılı mənbələr

⁶⁸ محمود عكاشة. الحكمة القبيفا لعصر الجاهلي. مكتبة الأنجلو المصرية. ٢٠٠٩، ١٣ ص.

⁶⁹ Bayramova, L.M. “Əyyəmu-l-arab” əsərinin tədqiq tarixi” // AMEA Şərq araşdırmaları, – Bakı: – №3, -2021, - s. 4.

dayanmışdır. Yazılı ədəbiyyatda sirə janrının inkişafı, onu şifahi xalq ədəbiyatının epik janr nümunəsi olaraq, əsrlərin sınağından keçirərək ümumşərq ədəbiyyatı tarixində məşhurluğuna zəmin yaratmışdır. Ərəb ədəbiyyatı tarixinin inkişaf yolunu davam etdirdiyi istənilən dövrdə (Cahiliyyə, Sədrü-l-islam, Orta əsrlər və s.) meydana çıxmış əsərlər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, xüsusilə nəsrin və nəzmin birlikdə çulğalaşdığı ərəb xalq dastanları adı altında toplanan xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bəhrələnmişlər.

Məlum olduğu kimi, ərəblərdə yazı islamdan öncə də mövcud olmuşdur. Mənbələrin birində ərəb yazısı haqqında qeyd olunur ki, Ərəbistan yarımadasında tapılmış yazı nümunələri ərəblərin islamdan əvvəl istifadə etdikləri yazını iki hissəyə bölməyə əsas verir: birincisi-Ərəbistan yarımadasının cənubunda yayılmış, daha qədim olan və “müsnəd” adı ilə tanınmış cənubi ərəb yazısı; ikincisi – Qurani-Kərimin yazıya alındığı şimali ərəb yazısı⁷⁰. Bu baxımdan, Cahiliyyə dövrünün şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ancaq VIII əsrdə yazı texnikasının inkişafından sonra köçürülməyə başlamışdır. Xüsusilə, müsəlmanların müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”in meydana gəlməsi, ərəb ədəbiyyatının yeni-yeni nümunələrinin meydana çıxmasına təkan verdi.

Sirə janrının yazılı və şifahi həyatının paralel inkişafı müəlləqə müəlliflərinin yaradıcılığında və yaxud da əksinə, müəlləqə şairlərinin sirə janr nümunələrində bir obraz kimi çıxış etməsi sirə nümunələrinin yazılı ədəbiyyatda ilk inkişaf mərhələsinə sübutdur. Orta əsrlərdə yaranmış yazılı ədəbiyyat nümunələri sayılan antologiyalar ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının öyrənilməsində, eyni zamanda sonralar sirələrin bu təməllər üzərində inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır.

Bir sözlə, **birinci fəsildə** ərəb ədəbiyyatında “sirə” janrının yarandığı dövr və formalaşdığı elmi-ədəbi mühit, sirə janrının tədqiqi tarixi, sirə janrının mənbəyi olan şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyatda sirə janrının inkişafı haqqında müfəssəl məlumatlar verilmişdir.

Birinci fəsildə irəli sürülən əsas müddəalar elmi məqalə və

⁷⁰ Məmmədov, N. N. Qurani-Kərimin orfoqrafik xüsusiyyətləri/ N.Məmmədov - Bakı: Elm, – 2004, - s.3.

tezislərdə öz əksini tapmışdır.^{71;72;73;74;75;76}

“Sirə janrının Azərbaycan ədəbiyyatında tipoloji paralelləri” adlı II fəslə iki yarım fəsilədən ibarətdir. Bu fəslin **“Azərbaycan-ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının qarşılıqlı əlaqə və təsiri”** adlanan birinci yarım fəslə hər iki xalqın şifahi xalq ədəbiyyatının qarşılıqlı ədəbi əlaqə və təsirinə həsr olunmuşdur. Buna sözsüz ki, mövcud tarixi-mədəni hadisələr səbəb olmuşdur. Ərəb ədəbiyyatı tarixində kəskin bir şəraitdə yaranıb sıradan çıxmayan, öz məşhurluğunu günümüzə qədər saxlayan ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına qarşılıqlı ədəbi təsiri və əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri çoxşaxəlidir. Bu məsələ ilk olaraq, “sirə” termininin Azərbaycan dilində qarşılıqlı əlaqə və təsirində təzahür edir.

“Sirə” termini “həyatın təsviri”, “tərcümeyi-hal”, “həyat yolu” və bir çox mənalara ifadə edir.^{77;78;79;80} Yunan dilində “epos” sözündən törəyən epopeya, dastan, ərəb ədəbiyyatında məlhəmə (cəmi məlahim) “sirə” adlanır. Mənası “böyük döyüş hadisəsi” mənasına gəlir. Ərəb alimi Curci Zeydana görə məlhəmə baş verən hadisələrin qıssə şəklində qoşulara uzun qəsidələrdən ibarət şifahi xalq eposudur. Qıssələrin çox

⁷¹ Bayramova, L.M. Sirə janrının yarandığı dövr və elmi-ədəbi mühit//–Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, –2012, №3,– s.688-699.

⁷² Байрамова, Л.М. Исторические корни жанра “сира” в арабской литературе// – Москва: – “Вестник МГЛУ”, №1(2) Рема, –2012, – с.132-147.

⁷³ Bayramova, L.M. Ərəb xalq sirələrinin genezisi və inkişafı// –Bakı: AMEA Folklor İnstitutu Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi-toplu,– 2013, I (46),–s.87-94.

⁷⁴ Байрамова, Л.М. История изучения жанра сира в мировом востоковедении// – Москва: – “Вопросы истории”, №1(2) – (SCOPUS)–2022, – s.279-287.

⁷⁵ Bayramova, L.M. Arap halk destanlarının oluşma geleneği //– Ankara – Dergi Park “Akra Kültür Sanat ve Edebiyat” jurnalı. (ERİH PLUS):. –2022, №27, –X c, – s.79-94.

⁷⁶ Bayramova, L.M. Development of the genre of sira in written literature//.– Ukraine: Humanites science current issues,–2022, – № 48, I c., – s.142-149.

⁷⁷ Баранов, Х.К. Большой арабско-русский словарь: [в 2 томах]. - / Х.К. Баранов. - Москва: Изд-во «Русский словарь», т. 2. – 2002, - s. 386].

⁷⁸ Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət // Əliyev Rafiq. II cildə. Bakı: -2007. №1, Şərq-Qərb mətbəəsi, s. 63.

⁷⁹ المنجد، بيروت: ١٩٦٦، ص٣٦٧.

⁸⁰ Hani İbrahim, əs-Sisi. Azərbaycan dilində ərəb sözləri /- Bakı: Bakı çap evi, - 2011, - s.180.

hissəsi dini mövzulardan ibarətdir. “İliada” və “Mahabharata”da olduğu kimi, sirələrin qəhrəmanları tanrılar və ilahi varlıqlardır. Məzmunu həmin qəhrəmanların əhatəsində cərəyan edən hadisələrdən ibarətdir.⁸¹

VII əsrdə islam dinini yayan sonuncu peyğəmbərimiz Məhəmməd peyğəmbərin (s) (571-632) həyatının təsviri, tərcümeyihalı– Siyər-Nəbi – “Peyğəmbərin sirəsi” şəklində bütün müsəlmanların cib kitabçası, stolüstü kitabı kimi əsrlərdir sevilir. Lakin tədqiqat obyektini kimi seçilmiş sirələr ərəb şifahi xalq nümunələri hesab olunur.

Bu yarımfişildə öncə, “sirə” terminin Azərbaycan ədəbiyyatında qarşılığını əldə etmək məqsədilə terminoloji tədqiqata çalışılmışdı. “Sirə” janrının ərəb dilində “məlhəmə”, “xalq romanları” kimi səsləndiyi, Azərbaycan folklorşünaslarından P.Əfəndiyev⁸², O. Əliyev⁸³, C.Hacıyev⁸⁴, M.Hacıyeva⁸⁵ və bir çoxlarının tədqiqatlarına əsaslanaraq, ədəbiyyatşünaslıqda “dastan”, “epos”, “epopeya” olduğu qənaətinə gəlinmişdi. Bunu da “Koroğlu” – “Əntərə” qəhrəmanlıq dastanlarının mahiyyətcə, janrca eynilik təşkil etməsində görmək mümkündür. “Min bir gecə” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatına daima təsir göstərmişdir. Məsələn, Nizami Gəncəvinin müasiri Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsərində “Min bir gecə” ilə səsləşən çoxlu süjetlərə, o cümlədən “Seyf əl-Mülük”ün hekayətinə rast gəlinir.⁸⁶ “Min bir gecə” Azərbaycan mədəniyyətinə də təsir göstərmişdir. Dahi bəstəkarımız Fikrət Əmirov bu ecazkar abidənin təsiri ilə “Min bir gecə” baletini bəstələmişdir.⁸⁷

Türk epik ənənəsi və ümumiyyətlə şifahi xalq yaradıcılığının xarakterik və mühüm göstəricilərindən biri də ənənəvi strukturdur. “Battal Qazi” dastanında ənənəvi türk folkloru məsələləri aydın

⁸¹ جرجي زيدان، تأريخ أدب اللغة العربية/ القاهرة: دار الحلال، 1، ص61.

⁸² Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı// P.Əfəndiyev.- Bakı: Maarif nəşriyyatı,- 1981,-401 s.

⁸³ Əliyev, O. S. Azərbaycan-nağıllarının poetikası/Q.Əliyev.- Bakı: Səda, – 2001, -102 s.

⁸⁴ Hacıyev, C.X. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi/ C.Hacıyev. -Bakı: Azərnəşr, -1958, -288 s.

⁸⁵ Hacıyeva, M., Rıhtım M. Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı/ -M.Hacıyeva, M.Rıhtım, Bakı: Nurlan, -2009,-130 s .

⁸⁶ Bayramova, L.M. “Min bir gecə” ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi. - Bakı: - MBM, - 2009, -200 s.

⁸⁷ Əliyev, F.Q. Azərbaycan ərəb-ədəbi əlaqələri. - Bakı: Yazıçı, - 1987, -s.9.

görünür. “Battal Qazi” dastanının əsas mövzusu ərəb xalq sirəsi kimi “Zət əl-Himmə” dastanından götürülmüş və tarixi hadisələrdən təsirlənərək formalaşmışdır. Oxşar tarixi xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, “öz ilkin quruluşu” olduğu kimi qalmaqdadır.⁸⁸

Azərbaycanın məşhur “Koroğlu” dastanında yer almış Koroğlunun düşməni qul Ərəb Reyhan ərəb xalq dastanlarından Azərbaycan folkloruna daxil edilmişdir. Azərbaycan dastanlarından məşhur “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı Peyğəmbər(s) obrazının ədəbiyyatımıza təsiri baxımından çox önəmlidir. Dastanda haqqında oxuyuruq ki, *Məhəmməd peyğəmbərin dövründə Bayat elində bir Qorqud Ata var idi. Oğuz igidlərindən bir neçəsi Məhəmməd peyğəmbərin adını eşidib Ərəbistana getmiş, islamı qəbul edərək, oğuzlar arasında islamı yaymışlar.*⁸⁹

Bundan başqa, “Leyli və Məcnun” qədim ərəb dastanıdır. Türk xalqlarının ədəbiyyatına qaynayıb-qarışan bu qədim ərəb dastanı ərəb-Azərbaycan dastanları arasında ədəbi-mədəni əlaqənin ən bariz nümunəsidir. Akademik G.B.Baxşəliyeva “Ölməzliyə aparan yol” əsərində “Leyli və Məcnun” haqqında yazır: “...*Deyilənlərə bariz nümunə kimi ədəbiyyatımızda Məcnun haqqında ərəb hekayətinin sonrakı çoxsaylı poemaların mövzusunə çevrilməsini göstərmək olar.*”⁹⁰

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında çoxlu ərəb atalar sözü və məsəllər istifadə olunmuşdur. Xalqımız tərəfindən bu gün də işlənən “*Burada mənəm – Bağdadda kor xəlifə*”, “*Yumurtanı oğurlayan dəvəni oğurlaya bilər*”. “*Ərəb öldü, qan düşdü*” kimi məsəllər yetərincədir.⁹¹ “Bəhlul Danəndə” lətifələri bizə xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə xilafətdə baş verən eybəcərlikləri ifşa etmək, mövhumatın, istibdadın hökm sürdüyü orta əsrlərdə xalqın dönməz ruhunu, haqq-ədalət uğrunda yenilməz mübarizəsini əks etdirməsi baxımından çox

⁸⁸ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/449157>

⁸⁹ Книга моего Деде Коркуда/ -Баку: -2005, -s. 8.

⁹⁰ Baxşəliyeva, G.B. “Ölməzliyə aparan yol” / G.Baxşəliyeva. - Bakı: Elm, - Adiloğlu, - 2009, -s. 3.

⁹¹ Bakuvi, Ə. Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar / Ə.Bakuvi. - Bakı: Şur nəşriyyatı, -1992, -s.26.

əhəmiyyətlidir.⁹²

Beləliklə, Azərbaycan-ərəb ədəbiyyatının qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi bununla məhdudlaşmır. Hər iki xalqın ədəbiyyatının bir-birindən bəhrələnərək, hər gün sayı irəliləməyə doğru addımlayan nümunləri saysız-hesabsızdır.

Qeyd edək ki, **ikinci fəslin ikinci yarımfəslə "Sirə janrının oxşar və fərqli tipoloji paralelləri"** adlanır.

Müxtəlif coğrafi məkanda yaşadıqlarına baxmayaraq, malik olduqları həyat təzi Azərbaycan və ərəb xalqında oxşar adət-ənənə, fikir və düşüncə təzi formalaşdırmışdır. Bu oxşar xüsusiyyətlər onların yaratdığı folklor nümunələrində, xüsusilə dastanlarda öz əksini tapmışdır. Hər iki xalqın dastanları onların köçəri həyat tərzindən qaynaqlanmış şifahi xalq və yazılı ədəbiyyatın izlərini özündə əks etdirmişdir.

Ərəb və Azərbaycan eposu xalqın inanc sistemi ilə sıx bağlıdır. İnanç sistemindən danışarkən hər iki xalqın qədim dövrdə atəşpərəst olduğu söylənilir. Lakin VII əsrdə islam dininin yaranmasından sonra ilk öncə ərəb xalqının, ərəblərin istilasından sonra isə Azərbaycan xalqının əsas inanc sistemi Allah tərəfindən buyurulmuş "Qurani-Kərim" olmuşdur. Ərəblərdə VIII əsrdə, Azərbaycanda isə dastan nümunələri X-XI əsrlərdə yazıya alınarkən islam dininin təsirinə məruz qalmışdır.

Azərbaycan və ərəb qəhrəmanlıq eposunda oxşar elementlərin həddən artıq müşahidə olunması Şərq xalqları arasında qarşılıqlı ədəbi təsirlənmədən çox qəhrəmanlıq ideyasının və mənəvi dəyərlərin yaxınlığından irəli gəlir. Bu yaxınlıq və qarşılıqlı təsirlənmələr, bəzi alimlərə görə, hələ Şumerlər dönmindən başlayan semit-prototürk siyasi və mədəni əlaqələrindən xəbər verir. İslam dininin Azərbaycanda yayılması və Azərbaycanın bir neçə yüzillər Ərəb Xilafətinin tərkibində qalması, daha sonrakı əsrlərdə Şərqdə siyasi hegemonluğun türk xalqlarının əlində olması bu əlaqələrin sıxlığını şərtləndirmişdir.⁹³

⁹² Bəhlul Danəndə lətifələri / Toplayanı Nurəddin Seyidov. - Bakı: Turan, - 2001. -64 s.

⁹³ Mütəllimova, Ç.T. Azərbaycan və ərəb qəhrəmanlıq dastanlarında oxşar süjet və motivlər/Ç.Mütəllimova - Bakı: -2018, - s.173

“Dədə Qorqud” dastanında təsvir olunan adət-ənənələr, milli-mənəvi dəyərlər, əxlaqi keyfiyyətlər, etik normalar abidənin islam dininin qəbulundan əvvəl yaranmasını sübut edir. Məsələn, qızın ova çıxması, at çapıb ox atmaqda yarışması, gürz tutub güləşməsi, ərə getmək istədiyi oğlanı yoxlaması, döyüşdə ərinə kömək etməsi islamdan qabaqkı adətdir. Qanturalı da atasına ancaq belə döyüşkən, mərd, sədaqətli bir qızla evlənəcəyini söyləyir: *“Mən yerimdən durmadan ol durmuş ola. Mən qara qoç atımı minmədən ol minmiş ola. Mən qanlı kafir elinə varmadan ol varmış ola, mənə baş gətirmiş ola”*.⁹⁴

Məlum olduğu kimi, “Əntərə”, “Bənu Hilal”, “Əz-Zir Səlim kimi ərəb xalq dastanlarının ilk rüşeymləri islam dininin bərqərar olmasından qabaqkı dövrə – Cahiliyyə dövrünə gedib çıxır

Göründüyü kimi, haqqında tədqiqat apardığımız qəhrəmanlıq dastanlarının əsas səhifələri müharibələrdən bəhs edir. Hər iki xalqın dastanlarında təsadüfi uğursuz görüş, yersiz işlədilmiş söz, düşünülməmiş addım nəinki kiçik döyüşlərə, hətta arası kəsilmədən davam edən müharibələrə səbəb olmuşdu. Məsələn, “Bəsus” döyüşü qırx ildən çox davam etmişdir. Bundan əlavə, “Əyyəmu-l-arab” əvvəlindən sonuna qədər yalnız tarixi müharibələri, “Seyf ibn Zi Yəzən” dastanında ərəb-həbəş müharibələri, “Əl-Əmir Həməzə əl-Pəhləvan” dastanında islam dini uğrunda Məhəmməd peyğəmbərə qarşı irəli sürülən müharibələr, “Koroğlu” dastanında Cəlalilər hərəkəti, Qızılbaş – Osmanlı müharibəsi öz inikasını tapmışdır.

Dastanları bir-biri ilə eyniləşdirən ən mühüm cəhətlərdən biri də motivlərdir. Xalq dastanlarının yaranmasında mühüm rol olan motivlər hər iki xalqın istər mədəniyyətində, istər genezisində, mənşəyində oxşar xüsusiyyətləri dəqiqliklə aşkar edir. Hər iki xalqın dastanları oxşar kompozisiya və süjet xəttinə malikdir. Məsələn, “Koroğlu” dastanında qollar, “Kitabi Dədə-Qorqud”da boylar, “Əntərə” dastanında fəsillər hər biri müstəqil qəhrəmana, bitkin süjet xəttinə malik əsərlərdir və ardıcıl gələn boylar, qollar, fəsillər bir-biri ilə mövzu cəhətdən sıx əlaqəlidir və biri digərini tamamlayır. Eləcə də ərəb və Azərbaycan xalq dastanları arasında həm forma, həm də

⁹⁴ Zeynalov, F. “Kitabi-Dədə Qorqud və dünya şərqşünaslığı”/ F.Zeynalov. BDU-nun “Elmi əsərləri”. - Bakı: -1976. - №4, -s.92.

məzmun, ideya oxşarlıqları aydın nəzərə çarpır.

Müşahidələrə əsasən qeyd etmək olar ki, hər iki xalqın dastanlarının əsas oxşar xüsusiyyətləri onların ədəbi, mədəni, tarixi irsi daşıyıcıları və ötürücüləri olmalarıdır.

“Sirə” janrının Azərbaycan ədəbiyyatında “dastan” janrı ilə tipoloji fərqliliyi ilkin olaraq janrın adında görmək mümkündür. Belə ki, ərəb ədəbiyyatında “sirə” adlanan janr Azərbaycan ədəbiyyatında – “dastan”, “epos”, “epopeya”, ərəb ədəbiyyatında isə “məlhəmə”, “xalq roman”ı adlanır.

Hər iki xalqın dastan janrında fərqli tipoloji xüsusiyyətlərindən biri də bu nümunələrin fərqli zaman kəsişməsində yaranmasıdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bu və ya digər dövrü xalq dastanlarının hər birində bədii şəkildə əks olunmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, əsasən, irfanla bağlı orta əsr məhəbbət dastanları – “Qurbani”, “Aşiq Qərib və Şahsənəm”, “Abbas və Gülgöz”, “Şah İsmayıl və Gülzar”, “Tahir və Zöhrə” və qəhrəmanlıq dastanı “Koroğlu”da XI-XVII yüzilliklərin, “Qatır Məmməd”, “Səttər xan” dastanlarında isə XX yüzilliklərin əvvəllərində xalqımızın tarixində baş verən hadisələr təsvir olunmuşdur.

Ərəb ədəbiyyatının tarixi dövrü kimi, sirələr də məzmununa görə iki dövrü (islama qədərki və islam yaranandan sonrakı dövr) əhatə etməkdədir. Belə ki, “Əntərə” dastanında məşhur müəlləqə şairi Əntərənin, “Bənu Hilal” dastanında hilal igidlərindən Əbu Zeydin, “Əz-Zir Səlim” sirəsində Zir-Səlimin simalarında Cahiliyə dövrünün yaşayış tərzini, elmi-ədəbi, sosial-mədəni mühitini bizlərə təqdim edir. İslam yarandıqdan sonrakı dövr haqqında isə islam peyğəmbəri Məhəmməd (s) peyğəmbərin əmisi Həməzəyə həsr olunmuş “Həməzə əl-Pəhləvan”, XIII əsrdə Misirin məmluku olan Beybarsa həsr olunmuş “Əz-Zahir Beybars”, sonuncu Himyər hökmdarı Seyf ibn Zü Yəzənə həsr olunmuş “Seyf ibn Zü Yəzən” sirələrində tarixi faktlara əsaslanan məlumatlar almaq mümkündür.

Bir sözlə, ərəb və Azərbaycan xalq dastanları sayəsində hər iki xalqın arasında tipoloji cəhətdən bir çox saysız-hesabsız oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malik dastanların olduğunu şahidi olduq. Bu da hər iki xalqın arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin öyrənilməsinə xidmət etməkdədir.

İkinci fəsildə irəli sürülən əsas müddəalar və gəlinən elmi nəticələr məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.^{95;96;97;98;99}

Dissertasiya işinin “**Sirələrin mövzu rəngarəngliyi**” adlı **III fəsl**i mövzu rəngarəngliyinə görə qəhrəmanlıq, məhəbbət, ailə və məişət dastanları deyə üç yarım fəsildən ibarətdir. Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı ilə tanışlıq zamanı diqqəti çəkən başlıca cəhət onlarda ən müxtəlif mövzuların bədii inikasını tapması, ictimai və fərdi həyatın, demək olar ki, bütün sahələrinin ehtiva olunmasıdır. Ərəb xalq sirələrində hansı mövzulardan bəhs olunduğuna gəlincə isə, bu mövzuları müəyyən etmək üçün uzun bir siyahı tərtib etmək məcburiyyətində qalar. Çünki yarandığı və inkişaf etdiyi şərqin ictimai-siyasi və mədəni mühitində, ailə həyatında və məişətdə müşahidə olunan elə bir hadisə yoxdur ki, sirə nümunələrində əksini tapmasın.

Ümumiyyətlə, bir sıra müəlliflər dastanların mövzu rəngarəngliyini iki qrupa, bir qismi də üç qrupa bölmüşdür. Mütəxəssislərimizin dəyərli fikirlərinə ehtiramla yanaşaraq ərəb sirələrini məhəbbət, qəhrəmanlıq və məişət (ailə-din-əxlaq) kimi qruplaşdırılmış üç bölgədə təhlililərinə çalışılmışdır.

“**Qəhrəmanlıq sirələri**” adlanan **birinci yarım fəsildə** qeyd olunur ki, ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının sirə janrının tarixi semantikasi sübut edir ki, doğma vətəni qorumaq üçün yadelli işğalçılara, yerli istismarçılara qarşı xalq içərisindən çıxmış qəhrəmanların mübarizəsi

⁹⁵ Bayramova, L.M. “Sirə”nin dilimizdə folklor terminologiyası//–Bakı: Terminologiya məsələləri jurnalı,–2012. №1, – s. 50-58.

⁹⁶ Bayramova, L.M. Əyyəmu-l-ərəb toplusunun mənşəyi//–Bakı: APU-nun Pedoqoji Universitet Xəbərləri Humanitar Elmlər Bölməsi,–2013, –№2, –s.271-276.

⁹⁷ Bayramova, L.M. Ərəb və Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Qafqaz Universiteti, –Bakı: –18-19 aprel, –2014, –s. 408-409.

⁹⁸ Bayramova, L.M. Azərbaycan ədəbiyyatında dastanların rolu//. Varşava Dövlət Universitetinin Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, – Varşava: –19 noyabr 2014, –2015, –s. 165-173.

⁹⁹ Bayramova, L.M. Influence of arabic literature on the folklore of Azerbaijan//. Proceedings of the 1st International conference on the history of arabic literature, – Kyiv:–2015, –4-5 june, –s.54-60

folklor nümunələrinə çevrilir və qəhrəmanlıq dastanlarının başlıca ideyasını təşkil edir. Qəhrəmanlıq sirələri real tarixi qəhrəmanın anadan olduğu gündən dünyadan köçənə qədər sürdüyü ömrünün qəhrəmanlıq salnaməsidir. Hər bir sirə nümunəsində yer almış qəhrəmanlıq hekayələri həmin sirəyə qəhrəmanlıq sirəsi statusu qazandırmışdır.

Ərəb şifahi xalq ədəbiyyatında “Əntərə”, “Əli Zibək”, “Həmzə əl-Pəhləvan”, “Əbu Zeyd”, “Seyf ibn Zi Yəzən”, “Bənu Hilal”, “Əz-Zahir Beybars” kimi dastanların əsasını qəhrəmanlıq motivləri təşkil etdiyi üçün qəhrəmanlıq sirələri adlanır. Sirələrin mənşəyi olan “Əyyəmu-l-arab” məhz qəhrəmanlıq epopeyasıdır. Çünki ərəblərin məşhur günlərinin yaranma səbəbi nə olursa olsun, nəticədə yaranan problemlərin həllində xüsusi seçilmiş qəbilə fərdinin qəhrəmanlıq nümayiş etdirməsi aparıcı rola malik idi.

“Seyf ibn Zi Yəzən” sirəsi Seyfin qəhrəmanlığı sayəsində İrən hökmdarı Nuşirəvanın (Ənüşirvan) köməyi ilə Həbəşliləri məğlub edərək, Himyərlilər üzərində Həbəş hökmdarlığına son qoyması ilə nəticələnir.¹⁰⁰ Hətta mənbələrin birində bu haqda oxuyuruq: *“Həbəşlərin Yəməndəki hakimiyyəti yetmiş iki il davam etdi. Bu dövrdə dörd padşah hökmdarlıq etdi. Bunlar Əryad, Əbrəhə, oğlu Yəksüm və sonra Məsrük ibn Əbrəhə idilər. Onların hökmdarlığının iki yüz ilə yaxın davam etdiyi də deyilir. Bundan əlavə, başqa rəqəmlər də qeyd olunur. Lakin bunun doğru olmadığı və ilk məlumatın daha doğru olduğu bildirilir”*.¹⁰¹

“Əntərə” sirəsinin qəhrəmanı Əntərənin atası Nəcddə yaşayan Əbs qəbiləsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Şəddad (Amr), anası isə Zəbibə adlı Həbəş cariyəsidir. Şəddadın onun atası və ya əmisi olduğu da deyilir. Alt dodağı yarıq olduğu üçün “Əntəratu-l-Fəlha” kimi də tanınan bu şair, anası cariyə olduğu üçün qul sayılırdı. Sirədə Əntərənin Əbs qəbiləsinin bəzi ərəb qəbilələri və sevgilisi tərəfindən hücumla məruz qalması və talanması zamanı cəsarətini sübut etmək üçün yaxşı fürsət əlinə keçir: *“Sevdiyi əmisi qızı Əblə qaçırıldı. Əntərə düşməninin üstünə atıldı və qəsb edilmiş hər şeyi geri alaraq qəhrəmancasına döyüşdü. Bu uğuruna görə aid olduğu qəbilə onu azad*

¹⁰⁰. سيرة الملك سيف ابن ذي يزن. دمشق، ١٩٨٢، ٢٠١، ص

¹⁰¹Köşeli, Yusuf. Arap çocuk edebiyatı /- Erzurum: 2011, s. 84-86.

etdi”.¹⁰²

“Əz-Zahir Beybars” qəhrəmanlıq dastanının əsas qəhrəmanı (hicri) 620-ci ildə Qırçaq ölkəsində anadan olan əl-Məlikü-z-Zahir Ruknuddin əs-Salihi əl-Bundukdari başına gələn bir çox hadisələrdən sonra bir sıra qəhrəmanlıq şücaətlərinin nəticəsində, 1206-cı il oktyabrın 26-da Misirin paytaxtı Qahirə şəhərinə daxil olur və Cəbəli qalasını mühasirəyə alır. Ruknuddin əs-Salihi əl-Bundukdari qəhrəmanlığı sayəsində Əl-Məlik əz-Zahir titulu ilə hökmdarlıq taxtına çıxır.¹⁰³

Qəhrəmanlıq sirələrindən biri də “Əz-Zir Səlim”dir. Bu xalq dastanında hər şeydən əvvəl hadisələr əsərin əsas qəhrəmanı Əbu Leyla əl-Mühəlhilil və qardaşı Kuleybin qəhrəmanlıq sərgüzəştləri ətrafında cərəyan edir.¹⁰⁴ “Əz-Zir Səlim” sirəsinin əsas aparıcı obrazı Mühəlhil haqqında geniş məlumat “Əyyəmu-l-arab” əsərində də verilmişdir. Lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, Mühəlhil “Əz-Zir Səlim” sirəsində aparıcı obraz olsa da “Əyyəmu-l-arab”da qardaşı Kuleybdən sonra ikinci dərəcəli obraz kimi çıxış etməkdədir. “Əyyəmu-l-arab”da Kuleybin ölüm səbəbi və səhnəsi haqqında geniş məlumat əldə etmək mümkündür.¹⁰⁵

Beləliklə, sirə janrı dövrün qəbilələr, tayfalar tərəfindən öz igidlik məharətləri ilə real tarixi qəhrəmanlarının adına, sanına qoşulmuş dastanlar sayəsində dünya şərqşünaslığında tanınmışdır.

Bu fəslin “**Məhəbbət sirələri**” adlanan **ikinci yarımfəslində** bildirilir ki, məhəbbət əcdadlarımız Adəm və Həvvanın simasında bizə miras qalan ən ülvü hissədir, bədii ədəbiyyatın ilham mənbəyidir. Məhəbbət sözünün ilk mənası ərəbcə sevgi deməkdir. İki insan arasında, ata-anaya, övlada, dosta, insanlara, təbiətə və s. olan möhkəm bağlılıq, ən ali hissə məhəbbətdir.¹⁰⁶

Ərəb ədəbiyyatında sirə janrında yaranmış əsərlərdə bədii yaradıcılığın əzəli və əbədi mövzularından sayılan məhəbbət

¹⁰²سيرة عنتره، الجزء ١-٤: القاهرة، ١٩٥٢م، ٨٨.

¹⁰³سيرة عنتره، الجزء ٤-٦، دارالنهال، القاهرة، ١٩٥٨-٥٠٢ ص.

¹⁰⁴سيرة ذات الهممة. لبنان: -، ١٩٨٢، ص ٢٤٢.

¹⁰⁵ايام العرب في الجاهلية. تأليف محمد احمد جاد المولى بك على محمد الجاوي ومحمد ابو

الفضل ابراهيم. القاهرة: ١٩٥٣، ٩٩ ص

¹⁰⁶Hacıyeva M, Mehmet R/ Maarifə H., Rihtim M. - Bakı: Nurlan, -2009, s. 202.

mövzusu başlıca yer tutur. Əsərlərin əksər süjetlərində sevgi münasibətinə və eşq macəralarına rast gəlmək mümkündür.

“Əyyamu-l-arab” əsərində sevgi məfhumu yalnız ailə fonunda işıqlandırılmışdır. Ailəsinə sahib çıxmaq, doğmalıq, qarşılıqlı hörmət və sevgi kimi nəcib hisslər tərənnüm olunur. Məsələn, İmru-l-Qeys atasının öldürülməsini öyrənir və ataya qarşı olan məhəbbət hissi onda qisas hissi yaradır.¹⁰⁷ Eləcə də Mühəlhil qardaşı Kuleybin ölümünü eşidir, qardaş məhəbbəti onu mərsiyyə deməyə sövq edir və qisasını alır.¹⁰⁸

Ərəb xalq dastanlarından “Əntərə” sirəsi tematik bölgüyə əsasən qəhrəmanlıq sirəsi olsa da, məhəbbət motivləri ilə zəngindir. “Əntərə” sirəsində məhəbbət motivini Əntərənin əmisi qızı Əbləyə qarşı sonu vüsalla bitməyən sevgisi təşkil edir.¹⁰⁹

“Əz-Zir Səlim” sirəsində *Haris Fatiməni sevir. Fatimədən rədd cavabı alan Haris xəlifəyə şikayət edir və sevdəlisinə qovuşdurmasını ondan xahiş edir. Xəlifə Fatiməyə Harisə ərə getməyi əmr edir. Haris Fatiməyə qarşı olan sevgisini sübuta yetirmək və onu həyat yoldaşı etmək məqsədi ilə hiyləgər Ukbənin köməyi ilə dərmanın təsirində olan Fatiməyə qovuşur.*¹¹⁰ Məhəbbət motivli dastan yarım vüsalla sona çatır. Burada “Əntərə” sirəsindən fərqli olaraq, qəhrəmanın öz sevgisi uğrunda daha asan yolu seçməsinin, kələkbazlıqla vüsala çatmasının şahidi oluruq.

“Əbu Seyf ibn Zi Yəzən” sirəsində Seyfin atası Zi Yəzənin Qəməriyyəyə qarşı olan sevgisi təqdim olunur: *“Vəzirin vasitəsilə Qəməriyyənin onu öldürmək üçün göndərildiyini öyrənir və buna görə də Zi Yəzən Qəməriyyənin üzünə baxmır və ona cavab vermək belə istəmirdi. O, xəncərini havada oynadaraq gözəlliyi ilə hamını heyran qoyan Qəməriyyəni öldürəcəyi ilə hədələyir”.*¹¹¹ Qəməriyyə öz məkri və gözəlliyi ilə hökmdarı yoldan çıxardır. Gördüyümüz kimi, “Əbu Seyf ibn Zi Yəzən” sirəsində də sevginin saflığı tərənnüm edilmir.

¹⁰⁷ أيام العرب في الجاهلية، تأليف محمد احمد جاد المولى بك على محمد الجاوى ومحمد ابو الفضل ابراهيم. القاهرة: ١٩٥٣، ١٥ ص

¹⁰⁸ Yenə orada, s.99.

¹⁰⁹ سيرة عنتره، الجزء ٤-٦، دارالهدى، القاهرة، ١٩٥٨، ٥٠٢ ص.

¹¹⁰ سيرة على الزبيق المصرى، بيروت، ٢٠٠٥، ٥٤٢.

¹¹¹ سيرة الملك الظاهر بيبرس. دمشق، ١٩٥٢ م.

Məhəbbət mövzusunda bəhs edən ərəb şifahi xalq dastanlarından biri də “Leyli və Məcnun”dur. Akademik İ.Həbibbəyli qeyd edir ki, ““Leyli və Məcnun”– məhəbbət haqqında poetik Qanun”dur.¹¹²

“Leyli və Məcnun” dastanı Əməvilərin hakimiyyəti dövrünün əvvəllərində Nəcd və Hicaz vadisində yaşayan ərəb qəbilələrinin nümayəndələri Qeys ibn Müləvvəh ilə Leyla bint Mehdimin arasında yaranan sevgiyə həsr olunmuş məhəbbət dastanıdır.¹¹³

Ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri içərisində başlanğıcından sonuna qədər məhəbbət mövzusunda bəhs edən xalq romanlarından biri də məşhur “Min bir gecə” nağıllarıdır.¹¹⁴ Əsərdə Şəhriyar şah min bir gecə Şəhrizaddan dinlədiyi bir-birindən oxunaqlı, əxlaqi simlərə köklənmiş ibrətamiz xalq hekayələri, nağılları sayəsində ona aşiq olur. Şəhrizad ağı ilə əyalətin qadınlarını İran şahı Şəhriyarın qəzəbindən xilas edir...Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, əsərdə sırf məhəbbət mövzusunda həsr olunmuş iyirmidən artıq irihəcmli hekayət və elə bir o qədər də kiçik süjetlər yer almışdır.¹¹⁵

Xronoloji ardıcılıq əsasında nəzərdən keçirilmiş süjetlər, təbii ki, ərəb xalq sirə nümunələrindəki məhəbbət mövzusunun bir qismini təşkil edir. Bir sözlə, təhlil olunan nümunələr məhəbbət mövzusunun qoyuluşu və həllinin əsas parametrləri barədə kifayət qədər təsəvvür yaradır. Məhəbbət mövzusu sirələri daha da maraqlı, oxunaqlı edir.

Üçüncü fəslin “Ailə və məişət sirələri” adlı üçüncü yarım fəslə ərəb xalq sirələrində geniş bədii lövhələrlə əks olunan xalqın gündəlik yaşayış tərzinin, yaşadığı həyat həqiqətlərinin, ailə və məişət problemlərinin inikasına həsr olunmuşdur. Məişət motivləri bəşər tarixinin bütün dövrlərində diqqət mərkəzində olmuşdur. Bədii ədəbiyyat heç bir vaxt bu spesifik mövzuya biganə qalmamışdır. Ərəb şifahi xalq ədəbiyyatında da məişət mövzusu

¹¹²Həbibbəyli, İ.Ə. Xəmsə-XXI əsr. İntelektual poema (ithaflar,iqtibas və poetik dəyərləndirmələr). –Bakı: Elm və təhsil, - 2023. –s.19

¹¹³<https://foulabook.com/ar/book/%D9%85%D8%AC%D9%86%D9%88%D9%86-%D9%84%D9%8A%D9%84%D9%89-pdf>

¹¹⁴الف ليلة و ليلة. القاهرة، الجزء الأول، القاهرة، ١٩٢٢.

¹¹⁵ Герхардт, М.И. Искусство повествования/-Москва: Наука, - 1984, s.106.

xüsusi marağ doğurmuşdur. Ərəb xalq sirə nümunələrində ailə, məişət, əxlaq, fəvqəltəbii qüvvələr yer alamaqdadır. Bundan əlavə yuxarıda dəfələrlə adlarını sadaladığımız şifahi xalq abidələrində müxtəlif cinayət hadisələrindən də bəhs olunur. Bura oğurluq, qətl quldurluq, fəvqəltəbii qüvvələrin də iştirak etdiyi fəntə-fəsadlar və nəhayət ərəb ədəbiyyatında IX əsrdə yaranmış kələkbazlıq haqqında süjetlər daxildir və bu süjetlərin mənbəyi məişətlə bağlıdır.

İlk dəfə kələkbazlıq mövzusunı janr səviyyəsinə qaldırıb, onu Məqamə adlandırılan X-XI əsrlərdə yazıb-yaratmış “Zamanın möcüzəsi” ləqəbli ərəb ədibi Bədi əz-Zaman əl-Həmədəni olmuşdur. Kələkbazlıq mövzusu təkcə məqamə janrında yazılan əsərləri deyil, eləcə də məişət hekayətləri, ibrətamiz nağılları və rəvayətləri, xalq sirələrini də əhatə edir.¹¹⁶ Sirələrdə yer almış kələkbazlıq haqqında motivlər eyni bədii və əyləncəli başlanğıca malik olmaqla yanaşı, konkret tarixi şəraiti, ictimai münasibətlər kompleksini və idarəetmə sistemini əks etdirir.

Məişət motivlərindən biri də uşaqların könlünü sevindirəcək, onların uşaqlıq dünyasını oxşayacaq hekayələrin olmasıdır. Sirə nümunələrində adətən, oğlan uşaqlarının marağ dairəsi olan at çapmaq, qılınc oynatmaq, pəhləvanlıq göstərmək kimi qəhrəmanlıq şücaətlərini ehtiva edən maraqlı hekayələr mövcuddur. Əsas diqqət bir qəhrəmanın əvvəl körpəlik, sonra yeniyetməlik, daha sonra gənclik illərində başına gələn ən maraqlı əhvalatlara yönəlir. Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, ərəb xalq sirələri ərəb uşaq ədəbiyyatının da təməl daşı olmuşdur. Uşaq ədəbiyyatının tədqiqatçısı Yusuf Köşəlinin sözləri fikrimizi tam şəkildə təsdiqləyir: *“Cahiliyyə dövründə uşaq ədəbiyyatının ərəb cəmiyyətində, xüsusilə, poeziyada inkişafı məlumdur. Məlumdur ki, şeir qədər olmasa da çadırlarda və xüsusi məclislərdə nağıl danışanlar tərəfindən həm yeniyetmələrə, həm də uşaqlara əfsanə və miflərə söykənən hekayələr danışılır. Tayfa və qəbilə ənənələrinin yaşadılması məqsədi ilə uşaqların dilindən atalarının qəhrəmanlıqları haqqında danışılan söhbətlər ərəb cəmiyyətində uşaq ədəbiyyatı haqqında məlumat verən*

¹¹⁶ Фахури Ханна. История арабской литературы/ В 2-х т., т.1. - Москва: Изд-во иностр. лит. -1959, -s.736.

əhəmiyyətli qaynaqdır”.¹¹⁷

Sirələrdə fəvqəltəbii qüvvələr sirə daxilində verilmiş hekayə və nağıllarda özünü göstərir. “Zət əl-Himmə” sirəsində Məsləmin xristian qızını sevməsi nəticəsində kalabitlərlə sulaymitlər arasındakı düşmənçiliklə bağlı digər epizodlar gəlir. Məsələn, *Abdullahın Saxsağa iylmək üçün verdiyi zəhərli alma ilə bağlı epizod da diqqəti cəlb edir. Məsləm sehrli barmağının köməyi ilə Abdullahı ifşa etməsi sayəsində xilas olur. Bu zaman əgər “zəhər varsa” “su” tökülür, “yağış yağır”*.¹¹⁸

Əsərlərdə yer alan məişət motivlərində insanın atdığı hər bir addımın Allahdan asılı olduğu inancı qabarıq şəkildə təsvir edilmişdir. “Zət əl-Himmə” sirəsində oxuyuruq: *“Ey xeyirxah ağam, gündüz gedib gecə gələndə canıma qorxu düşür. Bu adada nə dost var, nə də söhbət etməyə bir adam. Əyləşib düşündüyüm zaman qəfil güclü bir ildirım səsi eşitdim”*. Səsdə deyilirdi: *“Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir, müqəddəs bəndəsidir. Kim ona ziyan vursa Allahın düşmən bəndəsidir”*. Bu sözləri eşitdim və qəfil səs kəsildi.¹¹⁹

Ümumiyyətlə, ərəb xalqının qədimdən bəri məişət və ailəsində baş verən bütün hadisələr ərəb xalq sirələrində bu gün kifayət qədər dərindən öyrəniləcək səviyyədə əks olunmuşdur.

Üçüncü fəsildə araşdırılan məsələlər və müəyyən edilən

¹¹⁷ Köşeli, Yusuf. Arap çocuk edebiyati /- Erzurum: 2011, s.24.

¹¹⁸سيرة الزبير السليم، لبنان: ١٩٢١، ص٣٤-٣٥.

¹¹⁹ Yenə orada, s.69.

nəticələr elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.^{120;121;122;123;124}

Dissertasiya işinin **“Sirələrin bədii – estetik xüsusiyyətləri”** adlı **IV fəslə üç yarımfəsildən** ibarətdir. **“Sirələrin strukturu və süjeti”** adlanan **birinci yarımfəsildə** qeyd olunur ki, **“Ərəb xalq sirələri”**nin günümüzə qədər gəlib çataraq geniş vüsət alması, şöhrəti təkcə onun ehtiva etdiyi zəngin materialla deyil, həm də yüksək bədii keyfiyyətləri və estetik məziyyətləri ilə şərtlənmişdir.

Ərəb xalq sirələri özünəməxsus strukturundan və süjet xəttindən ibarətdir. Arxaik feodal cəngavər eposu formasından tutmuş və bilavasitə davamı olan ərəb xalq sirə nümunələri üçün xarakterik olan bir sıra kompozisiya prinsiplərini müşahidə etmək olar. Ərəb xalq sirələri həmişə ənənəvi janr formasında olmuşdur. Eləcə də dastançılıq ənənəsinə malikdir. Qeyd edək ki, ənənəvi kompozisiya dastançılıq ənənəsinin mühüm ünsürlərindəndir.

Sirələrin mühüm kompozisiya prinsiplərindən biri oxşar elementlərin iki və daha çox təkrarlanması, qoşalaşmasıdır. Bu kompozisiya elementi öz mənşəyinə görə çox qədimdir. Ərəb xalq sirələrində kompozisiya ikiləşməsinə mütləq şəkildə ciddi riayət olunmur. Çox vaxt statistik məlumatların pozulması, motivlərin artırılıb-azaldılması, bəzən onların balanslaşdırılması hesabına riayət olunur. Ərəb xalq sirələrində əsərin əvvəli demək olar ki, əvəz edilən epizodlar üçün başlanğıc forması rolunu oynayır. Sirələrin əvvəlində yer almış epizodlar daha sonra olan hissələrində bir neçə dəfə təkrar olunur, yeni epizodları bir-biri ilə bağlayır, yeni süjetləri daxil edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən sirə nümunələri təhlilə cəlb

¹²⁰ Bayramova, L.M. Ərəb xalq qəhrəmanlıq romanı–Əntərə// –Bakı: AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi Araşdırmaları (elmi-nəzəri məqalələr toplusu),–2012. №9, – s.27-31

¹²¹ Bayramova, L.M. “Əli Zibək” sirəsinin ideya mündəricəsi//.Bakı: AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu),–2012, №6. –s. 41-54.

¹²² Bayramova, L.M. Həmzə əl-Pəhləvan romanı// –Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal,–2012. 1 (81), –s. 125-129.

¹²³ Bayramova, L.M. Dədə-Qorqud dastanına İslami elementlərinin təsiri//–Bakı:–, Dədə-Qorqud jurnalı, 2016, – s.78- 84

¹²⁴ Bayramova, L.M. Xalq sirələrində kələkbazlıq motivləri//– Bakı: Sivilizasiya jurnalı (BAU), –2017. №3 (36-cı buraxılış) – s. 132-138.

edilmişdir. Məsələn, “Əntərə” dastanında bir sıra tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, eyni mövzunun fərqli aspektlərdən qabardılması tez-tez təkrarlanır. Əsasən, Əntərənin fərqli arvadlarından olan oğulları ilə bağlı bu “təkrarlar” dastanın əsas sujet xəttinin əlavə çoxsaylı, ikinci dərəcəli sujetlərlə zənginləşməsinə xidmət edir. Bu epizodların ümumi sxemi belədir: *“Günlərin bir günü Əntərə qonşu qəbilə və karvanlara basqınlar edən və heç kim tərəfindən tanınmayan bir qəhrəman haqqında eşidir. Qəbiləsinin xahişi ilə Əntərə onunla vuruşmağa başlayır. Döyüş zamanı Əntərə ona qarşı qəribə bir rəhm, şafqət hiss edir və onu öldürmür. Gecə qəhrəmanın anası Əntərənin yanına gəlir və məlum olur ki, o Əntərənin “müvəqqəti” arvadlarından biridir, qəhrəman isə onun doğma oğludur.*¹²⁵ Bu tip eyni mahiyyətli süjetlər sirə nümunələrində çox olmasına baxmayaraq istər təqdim olunması, istərsə də oğullarının psixoloji xarakteristikası baxımından bir-birindən tamamilə fərqlidir. “Təkrarlanma” adından da göründüyü kimi bir kompozisiya üsulu olaraq, oxşar hadisələrin əsərdə müxtəlif dəyişikliklərlə iki və ya ikidən çox təkrar şəkildə verilməsidir. Rəvayətə görə, Əntərənin arvadı Əblə sonsuz olmuşdur. Lakin səyahətlər zamanı müxtəlif şəraitlərdə Əntərənin arvadları və övladları peyda olur, uşaqları da bir çox məqamlarda onun taleyini təkrar edirlər. Əntərə yaşadığı həyatı oğlanları Meysər və Qədbana da eyni ilə yaşadır. Onlar da ataları kimi hüquqsuz bir qul kimi böyüyür, öz gücləri və cəsurluqlarına görə sevgilisi ilə evlənmək hüququ əldə edir, böyüyür və möcüzəli şəkildə təkbətək vuruşda öz ataları ilə tanış olurlar. “Əz-Zir Səlim” sirəsində “kəhanət yuxusu”, “Mühəlhilin atının qaçırılması”¹²⁶ kimi motivlər də burada, bir kompozisiya usulü olan “təkrarlanma” üçün bir nümunədir. Göründüyü kimi, sirələrin sujet xəttinin inkişafına “təkrarlanma” motivi əsaslı təkan vermişdir.

Ərəb xalq sirələrinə işlədilən digər kompozisiya üsullarından biri də “tabu”dur. Ərəb xalq sirələrində tabunun pozulması motivləri yetərincədir. Tabunun pozulması qəhrəmanın cəzalandırılmasına və ya onun tədricən gücdən düşməsinə, doğmalarının, həyat yoldaşının

¹²⁵سيرة عنترة ، الجزء الثالث، دارالهلل، القاهرة، ١٩٥٨، ص١٠٢.

¹²⁶سيرة ذات الهممة. لبنان: ١٩٨٢، ص١٧٦-١٧٧.

məhv olmasına gətirib çıxardır. Tabunun pozulması eposun qədim dövrü üçün xarakterik olan uğursuzluqlara, itkilərə səbəb olur.

Tabunun pozulması “Seyf ibn Zi Yəzən” sirəsində müşahidə olunur: *“Sirənin baş qəhrəmanı olan Seyfin atası şah Yəzən bütperəst oduğu üçün islam dininin müqəddəs ziyarətgahı Kəbəni qəbul etmirdi. Şah Zi Yəzən Kəbənin dağıdılmasına üç dəfə cəhd göstərir. Hər dəfəsində Allah onu müəyyən yollarla öz möcüzəsi ilə cəzalandırır. Zi Yəzən bir gecə müqəddəs Kəbəni inşa edən on min ustanı yanına çağırır səhər tezdən müqəddəs ziyarətgahı dağıtmalarını əmr edir”*. Lakin səhər tezdən şah Allah tərəfindən cəzalanaraq filə çevrilir.¹²⁷ Bu epizodda tabunun pozulması açıq-aydın ön plana çəkilməmişdir. Allahın evi, müsəlmanların müqəddəs ziyarətgahı olan müqəddəs Kəbəni dağıtmaq istəyi tabunun pozulmasıdır.

Tabunun pozulmasına uşaqların öldürülməsi hadisəsi də aid idi. Uşaq öldürmə qadağalarının ciddi şəkildə pozulması hesab edilmişdir. “Seyf ibn Zi Yəzən” sirəsində yazılır: *“Zi Yəzənin həyat yoldaşı, oğlu Seyfin anası Qəməriyyə şahlığı onun əlindən aldığı üçün oğlu Seyfi yeddi dəfə öldürməyə cəhd göstərir. Gah ona qılıncla zərbə endirir, çöllü-biyabanlığa salır, gah da Ayrud cinin xidmət etdiyi talismanları oğurlayaraq, onlara Seyfi Odlar diyarına, ordan da adam yeyənlərin diyarına aparmağı əmr edir”*.¹²⁸ Bu motivdə də Allah övladını öldürmək istəyən ananın əllərini qaldıranda havada qurudur. Tabunun pozulması bu epizodda sona çatdırılmasa da, əsasən həyata keçirtmək niyyəti vurğulanır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Əz-Zir” sirəsində digər sirələrdən fərqli olaraq, arxaik düşüncə tərzii ilə bağlı tabunun-qadağaların pozulması motivi işlənməmişdir.

Tabunun pozulmasına “Zət əl-Himmə” sirəsində də təsadüf olunur: *“Zadəgan İbn Carcis Məhəmməd peyğəmbərə (s) qarşı müharibə aparır. Müharibə aparmasının əsas səbəbi, islam dininin müqəddəs evi Kəbəni kilsəyə çevirmək idi. Belə bir bəd niyyətlə şərab içib yatır və yuxuda görür ki, başı Ülkərə, ayağı yerə dəyən bir insan gələrək ona səslənir: “Ey İbn Carcis, sənin aqlını İblis alıb, aqlını*

¹²⁷سيرة الملك سيف ابن ذي يزن. دمشق، ١٩٨٢، ١٠٤، ص-١١٧.

¹²⁸ Yenə orada , 68 s.

yerindən oynadı. Üzünü hardan gəlmisənsə həmin tərəfə çevir. Bax sənin axtardığın adam-Allahın elçisi Məhəmməd peyğəmbərdir (s)”. Sonra əli ilə İbn Carcisin başını vurdu və onun başı çiyinlərinin üzərinə düşdü.¹²⁹ Göründüyü kimi, zadəgan İbn Carcis Allahın cəzasına rast gəlir. Tabunun pozulması epizodların çoxunda da müşahidə olunur. Yalnız əməl sahibi olan bir şəxsin cəzalandırılması bir çox epizodlarla əvəzlənir və bu da çox zaman sirənin mətninin böyük bir həcmi əhatə etmiş olur.

“Əntərə” sirəsində də tabunun pozulması hadisəsinə çox rast gəlinir. Bildiyimiz kimi, islamaqədər Ərəbistan yarımadasında ağaca sitayiş ənənəsi geniş yayılmışdır. Ağacda məskunlaşan cinin sirənin baş qəhrəmanı Əntərəni öldürmək istəməsi və yaxud da Əntərə ilə vəzir arasında düşmənçilik, məhz tabunun pozulması səbəbindən yaranmışdır.¹³⁰ Bu epizodun əsasında qədim tabunun pozulmasının qəbul olunması və sonradan Allah tərəfindən cəzalandırılması durur.

Ümumiyyətlə, tabunun pozulması bütün sirə nümunələrində kompozisiya üsulu olaraq eyni sxemə əsaslanmışdır. Belə ki, tabunu pozan obrazlar sirə nümunələrində yer almış hadisələrin sonuna doğru cəzalandırılaraq bədbəxtliyə düşər olurlar.

Sirələrin strukturunda süjetin rolu olduqca böyükdür. Dastanların hər birində fəsillər müstəqil qəhrəmana, bitkin süjet xəttinə malikdir. Fəsillər bir-birini tamamlayaraq davam edir. “Əntərə” dastanının ilk fəslində Əntərə bəsit qul kimi oxucuya tanıtılır, lakin hadisələrin gedişatında Əntərə sərkərdə olaraq çıxış edir, məğlubedilməz, şir ürəkli qəhrəmana çevrilir. Sirənin ilk fəsillərindən qul kimi tanıdığımız Əntərə Avropaya səfəri ilə Əndəlus, Misir, Tunisi işğal edərək, fəsillərin bir-birini müstəqil şəkildə izlənməsi boyu şücaətlər göstərərək, dastanın son fəsilində əsl igid və əsil-nəcabətli şəxs kimi tərənnüm edilir. “Əli Zibək” sirəsinin strukturunda diqqəti çəkən digər maraqlı məqam əsas obrazlarında qədim dastanın izlərini görürük. Bütün qəhrəmanlıq epizodları eyni struktura malik olur. Döyüş qayda üzrə başlayır və davam edir, lakin döyüşün sonunda sirənin əsas qəhrəmanı qarşı tərəfin igidlərini və

¹²⁹سيرة بني هلال. لبنان: ٣٢٨١، ص ٩٨٢

¹³⁰سيرة عنتره، الجزء الثالث، دارالهلل، القاهرة، ١٩٥٨، ص. ١١٨.

əleyhdarlarını əsir alır. Daha sonra məlum olur ki, göstərilən şücaətlərin əsas məqsədi sirələrin baş qəhrəmanının özünün igidliyini sübut etməsidir. “Əli Zibək” sirəsində oxuyuruq: *“Bir gün xəlifə Harun ər-Rəşidin oğlu əl-Mötəsim xəlifənin tanınmış qəhrəmanlarını dəvət edir. Təsadüfən Əli Zibək Mötəsimin xəlifə Harun ər-Rəşidin oğlu olduğunu öyrənir və əsirləri azadlığa buraxır. Bu əməlinə görə də Mötəsimin atası xəlifə Harun ər-Rəşidə yaxın olmağa başlayır”*.¹³¹

“Əli Zibək” sirəsinin strukturu da digər sirələrdən fərqlənir. Əsərdə kompozisiya elementləri ayrı-ayrı epizodlara asanlıqla bölünə bilər. Fikrimizcə, sirəni nəql edən rəvayətçi uzun illərin təcrübəsinə dayanaraq mətnin bir dəfə sayını müəyyənləşdirə bilməmiş və sirənin müstəqil epizodunu qura bilməmişdir. Bundan başqa dinləyici və oxucuların razılığına səbəb olacaq bir-birinə bənzər struktura malik epizodların sayını azaltmaq və yeni epizod əlavə etmək həmişə asandır. Çünki sirələrdə əvəzləşmə hadisələri yetərinə yer almışdır.

Sirələrdə sehrlili ünsürlərin dəfələrlə təkrarlanan köməyi, əvəzləşmə hadisəsi ilə tez-tez rastlaşırıq. Məsələn, Fatimənin oğlunu, daha sonra Fatimə və Ömər Xəttaf əvəz edir. Fatimə müttəfiqi Əli Zibəkə yeri gələndə kömək edir və hətta onu əvəz edə bilər. Epizodun işlədilməsi həmçinin eyni tiplidir: *“Fatimə Əliyə bədəvilərlə döyüş zamanı köməkçi rolunda çıxış edir və özü ilə oğlunun bir əşyasını kömək məqsədi ilə götürür. Daha sonra Əli də eyni hərəkəti edir: Gənclərin heç birinin onu tanımadığı tərzdə geyinir. Əli Zibək Xosrov və yaxud da Qeysər şahın tacı kimi cah-cəlalı və sehrlili əşyaları əldə etmək üçün onlara növbə ilə kömək edir. Etdiyi köməyi ilə xəlifənin yanında öyünməyə başlayır. Hamının yanında ləl-cəvahiratların onun köməyi sayəsində götürüldüyünü deyir”*.¹³²

Hilal qəbiləsi haqqında olan “Bənu Hilal” sirəsində də obrazların bir-birini əvəz etməsi, xüsusilə paralel şəkildə baş verən süjetlərin şahidi oluruq. Sirənin əsas qəhrəmanı *Əbu Zeyd Bərəkət əl-Hilalinin hiyləgərliyi ilə rəqiblərini aldatması ön plana çəkilir. Onun zahiri görünüşünü dəyişdirərək istər yaxın dostlarına kömək göstərilməsinə, istərsə də, qəbiləsindən düşmənləri tərəfindən əsir*

¹³¹سيرة على الزبيق المصري، بيروت، ٢٠٠٥، ٨٢، ٥٤٢، ص-٣٠

¹³²سيرة على الزبيق المصري، بيروت، ٢٠٠٥، ٨٢، ٥٤٢، ص-٣٠

*götürülənlərin azad edilməsinə xidmət edir.*¹³³

Dünya ədəbiyyatında məşhur olan atalarla oğulların qarşılaşması süjeti ərəb xalq sirələrində də rast gəlinir. Məsələn üçün, “Əli Zibək” dastanında *Əli Zibək Misirin paytaxtı Qahirədən geri qayıdanda oğlu Çöl Aslanla qarşılaşır. Onun öz oğlu olduğunu bilməyən Əli Zibək oğlu ilə döyüşür və nəticədə oğlu olduğunu bilir.*¹³⁴

Epos poetikasının universal qanunauyğunluqlarına görə, epik əsər hər ifa prosesində “yenidən doğulmasına” baxmayaraq xalq ruhundan heç vaxt məhrum olmur. Epik təhkiyəsi bütün hallarda onun yaddaş ehtiyatında olan süjet və motivlər, hazır beş model və formullar, kompozisiya üsulları əsasında işləyir: “Epik söyləyicinin dili ənənəvi formulların dilidir və o, bu formullardan öz hekayətinin tələbatına və kontekstə (yerinə) uyğun istifadə edir”.¹³⁵ Epik söyləyicisinin əsas vəzifəsi dinləyici üçün olan hekayəti ənənəvi yolla nəql etməkdir. Söyləyici uğurlu, fasiləsiz ifa üçün şifahi yaradıcılıq texnikasına—ənənəvi dil, ənənəvi tematika, ənənəvi kompozisiya fəndlərinə tam yiyələnmişdir.¹³⁶ Söyləyici, artıq deyildiyi kimi, öz hekayətini ənənəyə sadıq olaraq danışır. Buna görə də ərəb epik nümunələrində epik örnəklərinin dilində, müəyyən məqamlarda “Günlərin birində”, “Daha sonra”, irihəcmli süjetlərdə “Biri varmış, biri yoxmuş”, “Belə rəvayət edirlər” kimi keçid formullarına müraciət olunur. Ərəb epikasında ənənəvi say-formullarından –7, 40, 100, 1000, 1001: “dörd haram ay”, “yeddi gecə”, “yeddi gün”, “yeddi ulduz”, “qırx otaq”, “min gecə” istifadə olunur. Məsələn, Əz-Zir sirəsində oxuyuruq: “*Əl-Mühəlhil bir tərəfdən qəhrəmanlıq göstərir, digər tərəfdən passiv hərəkət edir. Onun passivliyi Abid Numan deyilən bir şəxsin “yeddi il” döyüşdə*

¹³³السيرة الهلالية، إعداد و تحرير، عماد عبد المجيد فرغلي. (رواية مُصنَّحة عن النسخة الدمشقية). المجلد الثاني، ٢٠١٦، ٤٠١، ٩٩، ١٠١ ص
¹³⁴سيرة على الزبيق المصري، بيروت، ٢٠٠٥، ٢٣، ٥٤٢ ص.

¹³⁵ <http://www.folklor.az/kulluyat/Kulliyat-29-Shirvan.pdf>. -s.16

¹³⁶ Гринцер, П.А. Индийская обрамленная повесть и массовая литературы средневековья, в книге “Классические памятники литературы Востока”/ - Москва: Восточная литература, -1985, - с.32.

*tövsiyasınə əməl etməsi ilə izah edilir.*¹³⁷

Ərəb sirələrini nəzərdən keçirərkən, görünür ki, onların mətni əsasən, epik növdə yazılmasına baxmayaraq, daxilində xalq dilindən süzülüb gələn lirika da mövcuddur. Bu da sirələrin ərəb xalqının folklorunu tam əhatə etməsinin bariz nümunəsidir. Şeirələr ərəb xalq sirə nümunələrində dialektə, çox vaxt yarım dialektə yazılmışdır. “Bənu-Hilal” sirəsində dialektə yazılmış şeir parçaları daha çox yer almışdır.

Ərəb xalq sirələrinin ifadəliyini və emosional təsirini artırmaq məqsədilə şeir parçaları ilə yanaşı digər vasitələrdən, o cümlədən, Quran ayələri və hədislərdən, yazılı ədəbi-fəlsəfi abidələrdən, tanınmış tarixi və dini şəxsiyyətlərdən, xəlifələrdən, alim və filosoflardan, sitat və reminissensiyalardan bol-bol istifadə olunmuşdur. Məsələn, “Əyyamu-l-arab” əsərinin “Fil sahiblərinin Məkkətu-l-Mükərrəmə ilə döyüşü” (“غزوة أهل الفيل لمكة المكرمة”) adlı ikinci günü məhz “Qurani-Kərim”in “Məkkədə nazil olmuş yüz beşinci surəsi olan “Fil” surəsinə həsr olunmuşdur.¹³⁸

Ərəb xalq sirə janrında hekayə və nağıl elementləri də yetərincə işlənmiş və sirə nümunələrinin möhkəm bünövrəyə malik struktur və kompozisiyasının təşkil olunmasına səbəb olmuşdur. Ərəb dilində hekayənin müxtəlif açıqlamaları vardır. Gecə yığıncaqlarında söylənən hekayətlər “xurafat”, Peyğəmbər qissələri “qısas”, birinin digərindən eşitdiyi hekayələri nəql etməsi– “rəvayət”, müxtəlif məzmunlu hekayətlər “əxbər” və “əhadis”, bir fikri və bir həyat səhnəsini canlandıran əsərlər “əmsal”, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan kiçik hekayətlər “nəvadir” adlandırılmışdır.¹³⁹

Ərəb xalq sirələrində “yuxu” motivləri yer almışdır. Xüsusilə, “yuxu-xəbər” (“uzaqgörücü yuxu”), “yuxu-buta” (“vergi”), “yuxu-ölüm” kimi motivlərdən çox istifadə olunmuşdur.

“Əz-Zahir Beybars” sirəsində “uzaqgörücü yuxu” motivininin yer aldığı süjeti izləyək: “*Əz-Zahir Beybars sultan olmasını*

¹³⁷سيرة ذات الهمة. لبنان.: ١٩٨٢، ١٠٢، ص

¹³⁸مجموع ايام العرب في الجاهلية والاسلام، إعداد إبراهيم شمس الدين، بيروت: دارالكتاب العلمية، ٢٠٠٢، ص ١٦.

¹³⁹ Körpülü M.F. Türk edebiyatı tarihi / I c., - İstanbul: -2009, -s.199.

*əvvəlçədən yuxusunda görür: “Yuxumda gördüm ki, geniş və ins-cins olmayan yol ilə gedirəm. Qəflətən yolum goreşənlərlə dolu vadiyə düşür. Birdən toz qalxır və hər yeri bürüyür. Böyük bir şirin arxasınca yetmiş şir mənə tərəf gəlməyə başlayır. Öncə, nəhəng şir, daha sonra ona baxıb digər şirlər goreşənlərə hücum edirlər. Onlar olduqları ərazini goreşənlərdən təmizləməyə müvəffəq olurlar”. Alimlər toplaşib onun yuxusunu şərh edirlər: “Ey ədalətli hökmdar, yuxunda gördüyün goreşənlər sənə ziyan vurmaq istəyənlərdir. Şirlər isə səni düşmənlərdən qoruyan ədalətli qoruyucularındır. Ey bizim ağamız, sən məmlukilər ordusu yaratmışsan ki, müsəlmanların dayağı olsun”.*¹⁴⁰ “Əz-Zir Səlim” sirəsində “kəhanət yuxusu” motivində də eyni mərhələ təkrarlanır.¹⁴¹

Ərəb xalq sirələrində işlədilən digər kompozisiya üsullarından biri də “diqqəti yönəltmə” motividir. Biz “diqqəti yönəltmə” motivini sirə qəhrəmanlarından birinin, xüsusilə baş qəhrəmanının ətrafında motiv və epizodlarının cəm etməsində görürük. “Əz-Zir” əsərinin baş qəhrəmanı əl-Mühəlhil hadisələrin mərkəzində yerləşir və bu kompozisiya üsulunda digər hadisələr mərkəzi oxun ətrafında dolanır. Burada əsas məqsəd, baş qəhrəmanın anadan olduğu gündən dünyadan köçdüyü günə qədər tərcümeyi-halının təfərrüatı ilə verilməsindən ibarətdir. Bu kompozisiya üsulu ərəb ədəbiyyatında yeni deyildir. Belə ki, bir çox ədəbiyyat antologiyalarında verilmiş ərəb ədəbiyyatının tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətləri haqqında məlumatlar söhbət gedən şəxslərin bütün həyat mərhələlərini əhatə edən süjet xətti ətrafında cəmləşdirərək əsas qəhrəmanın sirəsini, yəni tərcümeyi-halını ortaya qoymuşdur. “Əz-Zir” sirəsində hadisələrin sirənin baş qəhrəmanı olan əl-Mühəlhilin şəxsində cərəyan etdiyi görünür. Xüsusilə, “diqqətini yönəltmə”, qəhrəman səviyyəsinə yüksəldilən bir şəxsin həyatı və qəhrəmanlıqları haqqında ayrı-ayrı müxtəlif rəvayət və hekayələrin süjet xətti ətrafında bir araya gəlməsidir. Ancaq, sirələrdə “diqqətini yönəltmə” daha geniş əhatəli olub, qəhrəmanın tərcümeyi-halı ilə qane olmur. Onun şəcərəsi, əcdadları və qohum-əqrəbaları haqqında da məlumat

¹⁴⁰سيرة الملك الظاهر بيبرس. دمشق، ١٩٥٢م، ص ٣٠

¹⁴¹سيرة ذات الهممة. لبنان: ١٩٨٢، ٧١٧، ١٧٦ص

verir. Bu baxımdan “Əz-Zir Səlim” sirəsi də digər sirələrdən fərqli deyildir.

“Qisas alma” motivi ərəb xalq sirə nümunələrinin kompozisiyasını təşkil edən süjetlərlə zəngindir. “Əz-Zir Səlim” (الزير) (سالم) sirəsinin əsas süjet xətti Bəkr və Təğlib qəbiləsi arasında bir dövənin öldürülməsinə görə baş verən və məsafələrlə qırx il davam edən döyüş və qan intiqamından ibarətdir. Digər sirələrdən fərqli olaraq “Əz-Zir” sirəsində əsərin əsas süjet xətti intiqam motivi əsasında qurulmuşdur. Əsərin bu fəslində yer alan Əmir Rəbiənin Hassan tərəfindən, Hassanın isə Kuleyb tərəfindən öldürülməsi kimi hadisələrdən sonra¹⁴², “diqqəti yönəltmə”nin ikinci mərhələsində hadisələrin Rəbiə-Murrə ikilisinin yerinə, demək olar ki, Kuleyb-Cəssas cütlüyü ətrafında cərəyan etdiyini görürük. Bunun kimi epizodlarda “diqqət”in məlum şəkildə bir qütbdən digər bir qütübə keçdiyi nəzərdən qaçmır. Buna görə də, hadisələr intiqam almaq vəzifəsini yerinə yetirmiş əl-Mühəlhilin ətrafında deyil, qardaşı Küleybin Bəkr oğulları qəbiləsində böyümüş olan oğlu Carvın ətrafında cərəyan edir. “Əz-Zir” sirəsində mövzunun əsas süjet xəttindən çıxması dastanın mövzusunda böyük bir boşluq yaradır. Lakin burada dünya folklorunda geniş yayılan, bir-birlərini vaxtı gəlib çatanda tanıyan qohum-əqrəbaların mübarizəsi¹⁴³ əl-Mühəlhil ilə qardaşı oğlu Carvın bir-biriləri ilə döyüşməkləri epizodunun yer alması yaranacaq boşluğu tam şəkildə aradan qaldırır.

Sirələrin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də “müjdəçi” motividir. Bu motivin köməyi ilə islam dininə xas motivlərin arasına islamla əlaqədar olmayan süjetlər daxil olunur. Bir çox əfsanəvi və yarım əfsanəvi qədim ərəb qəhrəmanlarının personajları, surətləri əlavə olunur və nəticədə sirənin əsas süjetinə bir sıra əlavə süjet xətləri də birləşdirilir. Həmçinin, qədim dövr qəhrəmanları ilə orta əsr qəhrəmanları haqqında rəvayətlər birləşdirilir. Seyf ibn Zu Yəzən” sirəsinin başlanğıcında Seyf gələcəkdə peyğəmbərin sələfi, müjdəçisi elan olunmuşdur. Sirədə kahin funksiyasını yerinə yetirən, müdrik vəzir İbn Nufeyl Seyfin Məhəmməd peyğəmbərin yaxın

¹⁴² Yenə orada, s 44.

¹⁴³سيرتذات الهمة. لبنان: ١٩٨٢، ص١٧٨-١٨٣

gəlişinin müjdəçisi olacağını xəbər verir¹⁴⁴. “Əz-Zir Səlim” sirəsində də Mühəlhil “müjdəçi” motivində iştirak edir. Lakin digər sirələrdən fərqli olaraq epizodik rolda çıxış edir.

Ərəb xalq sirələrinin kompozisiya üsullarından biri də “dövrləşmə” metodudur. “Dövrləşmə” metodunda bir qəhrəmanın ətrafında cərəyan edən hadisələrə bir çox epizodlar əlavə olunaraq çoxcildlik sirə nümunələri formalaşır. “Müjdəçi” ilə “dövrləşmə” metodları bir-biri ilə sıx əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilir və hər ikisi bir-birlərini tamamlayırlar. Dövrləşmə metodu ən iri həcmli metoddur. Ona müxtəlif tipli göstəricilər daxildir. “Dövrləşmə” metodu müxtəlif tarixi şəraitlərdə yaranmış ərəb xalq dastanlarının əsas qəhrəmanının göstərdiyi qəhrəmanlıq şücaətləri haqqında nəsr və nəzmlə ifadə olunan dağınıq rəvayətlərinin bir yerə toplanmasıdır. Dağınıq rəvayətləri cəm etmə qabiliyyətinə malik olan “dövrləşmə” kompozisiya üsulunun başlıca xüsusiyyətlərindən biri də vahid süjet xətti yarada bilməsidir. Vahid süjet xətti əhəmiyyətli variantlarla əvəz olunur və bir-birinin ardınca düzülür.¹⁴⁵

Dövrləşmənin sonrakı pilləsi sirə-tərcümeyi-hal dövrləşməsidir. Dövrləşmənin bu növündə ərəb xalq sirə qəhrəmanlarının tərcümeyi-halı və başlarına gələn hadisələr sisteməlik şəkildə verilir. Tərcümeyi-hal dövrləşməsində sirə qəhrəmanının əcdadları, nəsil şəcərəsi bərqərar olunur. Əsas qəhrəmanın qohumluq, dostluq, qardaşlıq əlaqələri olan qəbilə, nəsil ilə izdivac etmiş, hər hansı bir səbəbdən ittifaq bağlamış qəhrəmanlar haqqında da rəvayətlər verilir.

Sirələrin strukturunda həcm çox mühümdür. Struktura xələl gəlmədən sirələrin həcmi artırılıb-azaldılmışdır. “Əntərə” sirəsi 32 fəsildən ibarətdir. “Zət əl-Himmə” sirəsi öz əsas quruluş prinsipi baxımından, “Əntərə” sirəsinin strukturunu qoruyub saxlayır və tarixin ən uzun tərcümeyi-halı hesab olunur. “Zət əl-Himmə” dastanının Britaniya Muzeyinin Kitabxanasında və Qərbi Almaniyanın Berlin şəhərindəki Dövlət Kitabxanasında saxlanılan əlyazmalarının ölçüsü 23.000 səhifəyə çatır və dörd əsr ərzində

¹⁴⁴سيرة الملك سيف ابن ذي يزن. دمشق، ١٩٨٢، ٢١٩، ص.

¹⁴⁵Ибрагимов, Н. Арабский народный роман/-Москва: Наука,-1984, -с.178.

davam edən müharibələrdən bəhs edir.¹⁴⁶

Ümumiyyətlə, sirə ərəb cəmiyyətində islamdan əvvəlki dövrdə qıssə şəklində yaranan, islamın zühurundan sonra bir çox ədəbi-tarixi məsələlərə aydınlıq gətirmək zəruriyyətindən ortaya çıxan, elm və mədəniyyətin dövrün tələblərinə uyğunlaşdıraraq formalaşdırdığı çoxşaxəli kompozisiyaya malik bir ədəbi janrdır.

Bu fəslin **“Sirələrin obrazlar aləmi”** adlı ikinci yarımfəslində sirələrin obrazlar aləminin geniş və əhatəli olduğu xüsusilə vurğulanır.

Sirə nümunələrinin obrazlar aləmindən danışanda ilk öncə ağılımıza gələn qəhrəmanın at ilə birlikdə təqdim olunmasıdır. Şərq xalqlarının qəhrəmanlarını atsız təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Sirələrdə at qəhrəmanın yaxın dostu, sirdaşı olur. Qəhrəmanın döyüşdən qalib olaraq çıxacağına güvəndiyi atı və silahı qəhrəmanlıq simvolu kimi daima xilaskar rolunda çıxış edir. Məsələn, “Zət əl-Himmə” sirəsində rast gəlinir: *“Ova gedilən zaman qəhrəmanı aldaraq çöllü-biyabana, müəmmalı yerlərə gətirdilər. Məsləmə gecəni yəhər üzərində keçirdi və at onu xristianların ərazisinə gətirdi”*.¹⁴⁷

Göründüyü kimi, ov adı ilə aldanılan sirə qəhrəmanı at ilə vəhdət təşkil edir və at qəhrəmanın xilaskarı rolunda çıxış edir. “Əntərə” sirəsində də at ilə qəhrəmanın ayrılmaz ikili olduğunun şahidi oluruq: “Ənərənin atının adı Əbcər olur. O, atasından acıq edib, səhraya gedən zaman orada qəbilələrə hücum edərək, qənimət əldə edən İyad ibn Namın dəstəsinə qoşulur.¹⁴⁸ Qarət zamanı əldə etdiyi qənimətləri Əbcər adlı atla əvəzləşdirir və atı özünün qəhrəmanlıq uğuru olacağı niyyəti ilə mənimsəyir. Əbcər Əntərənin o dərəcədə doğmasına çevrilir ki, əsərin sonunda Əntərə məhz Əbcər atının belində ölür”.¹⁴⁹ “Əntərə” dastanında digər atların da adı çəkilir. Ərəb xalq dastanlarının mənşəyi hesab edilən Əyyəmül-arab” (“Ərəblərin günü”) əsərinin birinci hissəsinin on beşinci günündə yer almış “Əbs və Zubyan qəbilələri arasında Gubəra və Dahis

¹⁴⁶ https://www.hdhod.com/AE_a97806.html

¹⁴⁷سيرة الزبير السليم. لبنان: ١٩٢١، ص٣٤٦-٣٤٧
¹⁴⁸سيرة عنتره، الجزء الاول، ١٤١٣هـ، ١٩٥٢م. ص ١٩٠

¹⁴⁹Yenə orada, s. 446.

döyüşü”ndə¹⁵⁰ adları çəkilməmiş məşhur Ğübərə və Dahis atlarının adarı “Əntərə” dastanında da yer almışdır. Qeyd etmək istərdik ki, Ğübərə Bənu Həzirənin bacısı Xuzeyfənin atı, Dahis isə Şah Teysin atıdır.

Sirələrdə qəhrəman obrazının atından başqa silahı da güc simvolu idi. “Əntərə” sirəsində Əntərənin özünü güclü və əmin hiss etməsində, atı ilə birlikdə silahının da rolu böyükdür. O, xilaskarı olan silahını Zuheyryn oğlunu tapmaq məqsədilə yola çıxanda tapır.¹⁵¹ Qəhrəmanın xilaskarı rolunda çıxış edən, güc simvolu atı və silahından başqa səsinin zəhmli tonu da nəzərdən qaçırılmamalıdır: *“Vizir adlı bir ərəb Əntərə tərəfindən kor edildiyi üçün ondan intiqam almaq məqsədilə insanları ayaq səslərindən tanıyaraq nişan almağı öyrənir və Əntərəni Dəclə sahilində öz silahdaşları ilə gəzərkən nişan alaraq vurur. Əntərənin səsinin zəhmli tonundan, ürəkütücü nərəsindən Vizirin ürəyi qorxudan partlayır və ölür”*.¹⁵²

Bunlardan başqa sirə qəhrəmanının ən sadıq xilaskarı obrazında yaxın və sadıq dostları çıxış edir. Eləcə də sirə qəhrəmanı dostunun yaxşı və pis günündə yanında olur. “Əntərə” sirəsində ən yaxın dostu Zuheyryn Əntərəyə və ya Əntərənin dostu Zuheyryn oğlu Malikə dəfələrlə kömək etməsini nümunə gətirmək kifayətdir.

Sirələrdə obrazlar aləmindən danışarkən sehrlili obrazlar diqqətimizdən kənar qala bilməz. Məsələn, “Seyf ibn Zi Yəzən” sirəsində rast gəlinir: *“Şah Seyf Akisanın çiyinləri üzərində yerdən ətir qoxusunun gəldiyini hiss edir və ondan bu xoş qoxunun hardan gəldiyini soruşur. Akisa cavab verir: “Bu sehrlənmiş vadinin və tilsimli bağların ətir saçan iyidir”*.¹⁵³ Bu obrazda ətirin sehrlili element kimi istifadə olunaraq şah Zi Yəzəni yoldan çıxartmasının şahidi oluruq. Bununla bərabər sehrlili geyimlərin də sirələrdə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini görürük. “Əz-Zahir Beybars” sirəsində cadugərin oğlunun geyim üçün kirpinin dərisindən, “Seyf ibn Zi Yəzən” sirəsində sehrlili papaqdan, sehrlili lələklərdən istifadə olunur.

Ərəb ədəbiyyatında sirə janrında yaranmış əsərlərin obrazlar

¹⁵⁰مجموع أيام العرب في الجاهلية والاسلام، إعداد إبراهيم شمس

الدين، بيروت: دار الكتاب العلمية، ٢٠٠٢، ٥٥٢٥، ص

¹⁵¹سيرة عنتره، الجزء الاول، ١٣٤١٣، ١٩٥٢ م. ص ٥٢.

¹⁵²سيرة عنتره، الجزء الثالث، دار الهلال، القاهرة، ١٩٥٨، ص ٥٤.

¹⁵³سيرة الملك سيف ابن ذي يزن. دمشق، ١٩٨٢، ٢٨٥، ص.

aləmini mənfi və müsbət, yəni xeyir və şər obrazları təşkil edir. Məsələn, “Əntərə” sirəsində Əntərə obrazı daxili aləmi zəngin, insani keyfiyyətlərə malik müsbət bir obrazdır. Dostu Zuheyri, əmisi qızı Əblə də müsbət obrazlardandır. Lakin əmisi – sevdiyi qız Əblənin atası mənfi obraz kimi təqdim olunur. Əmisi qızını Əntərəyə verməmək üçün onu hər cür çətin sınaqlara çəkməsi, haqsızlıqlar etməsi ilə mənfi simasını göstərir. Əmisindən başqa əsərdə mənfi obraz peyğəmbər Məhəmmədin nəvəsi, imam Əli ibn Əbu Talibin oğlu imam Hüseyni qətlə yetirən Bənu Ziyad nəslindən olan lənətlənmiş Şümr ibn Ziyaddır.¹⁵⁴

“Zət əl-Himmə” sirəsində Ükbə və “əz-Zahir Beybars” sirəsində Cuan obrazları mənfi obrazlardır. Müsəlmanların bizanslılarla döyüş epizodları Şammas, Şumdaras, onun arvadı oğlu kimi “şər”, “mənfi” obrazların daxil edilməsi yolu ilə bir-birilə bağlanır. Şammas və Şumdaras satqın Ukbə ilə müttəfiq olurlar ki, onların sərgüzəştləri sirənin fabula xəttinin faktiki özəyini əmələ gətirir.

Ərəb xalq sirələrində şər obraz kimi cinayətkar obrazlar da diqqəti cəlb edir. Ərəbşünas Ç.Məhərrəmov ərəb xalq sirələrində “cinayətkar” və “ziyankar” obrazlar haqqında yazır: “Ükbə – hərfi mənada “cəza” deməkdir. Biz bu parçada Ükbənin xeyir ilə eyniləşən “ilahi dünya” ilə şər ilə eyniləşən “yeraltı dünya” qüvvələri arasında mübarizəyə cəlb edilmiş, kosmik xarakter alan obrazını görürük”.¹⁵⁵

Sirələrin obrazlar aləmindən danışarkən, onun poetik obrazlar aləmindən söz açamamaq mümkün deyildir. Poetik parçalar ərəb xalq sirələrinin əsasını təşkil edir. Tədqiqat işində ərəb poeziyasının çoxsaylı nümayəndələrinin yaradıcılıqlarına müraciət edilir.

Ərəb xalq eposları ərəb tarixinin qədim salnamələri olsa da onları ərəb ədəbiyyatının divanı hesab etmək olar. Çünki, bu dəyərli əsərlər yalnız, qəbilələrarası müharibə və mübarizələrdən ibarət deyildir.

¹⁵⁴سيرة عنتره، الجزء الاول، ١٤١٣، ١٩٥٢ م. ٢٧٥ ص

¹⁵⁵ Mütəllimova, Ç.T. Azərbaycan və ərəb qəhrəmanlıq dastanlarında oxşar süjet və motivlər / Ç.Mütəllimova - Bakı: - 2018, -s. 28.

“**Sirələrin bədii təsvir və ifadə vasitələri**” adlanan üçüncü yarımfəsildə qeyd olunur ki, bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri əsərdə bədii dilin mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Bədii təsvir vasitələri sözlün məcazi mənasının əsasında yarandığına görə, onlara məcazlar da deyilir.

Ərəb xalq dastanlarında bədii ifadə vasitələrinin – epitet, metafora, müqayisə, mübaliğə və s. geniş işlədilməsi xüsusi diqqət çəkir. Təbiət təsvirləri ilə tanış olanda sırf milli amillər görünür. Milli kolorit təbiət təsvirlərində özünün real mənzərəsini alır. Ərəb xalq sirələrinin ehtiva etdiyi materialın genetik baxımdan müxtəlifliyinə, janr və tipologiya nöqtəyi-nəzərindən rəngarəngliyinə baxmayaraq, vahid poetikasından danışmaq mümkündür.

Estetik təsvirlər zahirən parlaq səciyyə dəşsə də, bir qayda olaraq, ənənəvi nitq formullarına əsaslanır və müxtəlif hekayətlərdə eyni və ya yaxın obrazlardan istifadə etməklə, birtipli xarakterdə olur. Məsələn, “Min bir gecə”də “Balıqçı nağılı”nda personajın təsvirinə nəzər salar: “*O, pərdəni qaldırdı, gördü ki, taxtın üstündə bir cavan oğlan əyləşibdir... Bu cavan elə gözəldir ki, elə bil on dörd gecəlik aydır, qədd-qamətli, geniş alınlıdır, ənbər kimi ətir saçan yanağında xal var... Cavanın əynində misri güləbatınlə işlənmiş uzun atəkli ipək don, başında daş-qaşlı tac vardı...*”.¹⁵⁶ Göründüyü kimi, təqdim edilən personajın qadın, yaxud kişi olmasından asılı olmayaraq, əsas diqqət onun zahiri və fiziki gözəlliyinə verilir.

Ərəb xalq sirələrinin təsvirlərdə fərdi çalara, xüsusi təsvirə nail olmaq üçün əlavə təsvirlərdən, məsələn, rəng simvolikasından da geniş istifadə etmişlər.

Ərəb xalq sirələrində bədii təsvir vasitələrində epitetlər sistemi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Epitetlər hər hansı bir əsərdə başqa bir sözü qüvvətləndirən, mənacə zənginləşdirən, hadisələrin, şəxsin, əşyanın hər hansı bir keyfiyyətini aydınlaşdıran, təyin edən məcaz mənasında işlədilən sözdür. A.N.Veselovski yazırdı ki, “*qısaca desək, epitetin tarixi poetik üslubun tarixidir*”.¹⁵⁷ Məsələn, “Əntərə”, “Həmzə əl-

¹⁵⁶ Min bir gecə // 8 cilddə, I c., - Bakı, Azərneşr, - 1973, I c., -s.30-31.

¹⁵⁷ Веселовский, А.Н. Историческая поэтика/- Ленинград: Гослитиздат,-1940, - с.59.

Pəhləvan” kimi qəhrəmanlıq sirəsində bir elementdən ibarət olan “bədəvi atlar” və s. tipli daimi epitetlər predmetin yalnız keyfiyyətini və xarakter xüsusiyyətlərini bildirir.

Sirələrdə obraza gözəllik, ifadəlilik verən epitetlər də az deyil. Məsələn, “Seyf ibn Zi Yəzən” sirəsində Seyfin anası Qəməriyyənin qeyri-adi gözəlliyi Zi Yəzənə yazdığı gələn xeyirxah vəzirin ona xəbərdarlıq etmə səhnəsində təsvir olunur.¹⁵⁸

Sirələrdə obrazın xarici görünüşünün əks təsviri də verilmişdir. Məsələn, “Seyf ibn Zi Yəzən” sirəsində *şah Zi Yəzənin öz adamlarına Allahın müqəddəs evi Kəbənin dağıdılması əmrini verdiyi gün yuxudan oyananda Allahın zəhmi olaraq filə çevrildiyini görür və onun xarici görünüşünün müfəssəl təsviri verilir.*¹⁵⁹ Daha sonra “Əntərə” sirəsində qəhrəmanın uzun müddət yaşadığı cəmiyyətdə əziyyət çəkdiyi xarici görünüşü geniş şəkildə təsvir olunur.¹⁶⁰ Hətta şeir misralarında belə, Əntərənin rənginin qara və yaxud da qırmızı olmasına baxmayaraq, məşhur şair olduğu təənnüm edilmişdir.¹⁶¹

Ərəb xalq sirələri təbiət təsvirləri ilə də olduqca zəngindir. Analoji xüsusiyyətləri abidədəki təbiət təsvirlərində də müşahidə olunur. Ərəb xalq sirələrində təbiət təsvirinin gerçəkliklə əlaqəsi əsasən mücərrəd xarakter daşıyır, hərçənd peyzajın özü həqiqi görüntülərlə verilə bilər. Təsvirlərin oxşar nitq formulları, yaxud eyni obrazlarla verilməsi onların müxtəlif süjetlərdə “ümumi yer” kimi çıxış etməsinə gətirib çıxarır.

Ərəb xalq sirələri şifahi xalq yaradıcılığı üçün daha çox səciyyəvi olan bədii ifadə vasitələri ilə də çox zəngindir. **Bədii ifadə vasitəsi** – bədii dilin mühüm tərkib hissəsidir. Bədii ifadə vasitələri daha çox cümlə şəklində olmasına və bitmiş fikir ifadə etməsinə görə bədii təsvir vasitələrindən fərqlənir. Təkrir, bədii sual, kinayə, bədii təzad, paralelizmlər, mübaliğə (hiberbola) bədii ifadə vasitələridir.

Dastanlarda diqqəti çəkən məqamlardan biri də mübaliğədir. Mübaliğələrin əsasında xalq təxəyyülünün məhsulu olan fantaziya

¹⁵⁸ Фахури Ханна. История арабской литературы/ В 2-х т., т.1. - Москва: Изд-во иностр. лит. -1959, -с.23.

¹⁵⁹ ١٩٨٢ ص.٥-٨، دمشق، سيرة الملك سيف ابن ذي يزن. دمشق،

¹⁶⁰ ١١ ص.٥٤٢، ٢٠٠٥، بيروت، مصريرة على الزبيق المصري، بيروت،

¹⁶¹ Cəfərov, V.A. Əli qılıncı Zülfüqar / V.Cəfərov. - Bakı: Çıraq, - 2000, -s.119.

durur. Məsələn, “Əyyəmu-l-arab”ın “Fil sahiblərinin Məkkətu-l-Mükərrəmə ilə döyüşü” adlı ikinci günündə yazılır: “*Əbdülmüttəlib əzəmətli, nəhəng, xoşagələn bir insan idi.*”¹⁶²

Ərəb qəhrəmanlıq dastanı olan “Əntərə” dastanında da maraqlı mübaliğələr var. Məsələn, “*Malik ilə Şəs söhbətləşirdi. Birdən buludların üzünü sanki toz örtüdü, səmada göz-gözü görmürdü. Bir azdan 300 atlı göründü. Onlar sanki cəngəlliyin arxasından şir kimi çıxırdılar.*”¹⁶³

Sirələrdə ifadə vasitələrindən xeyir və şər, qoca və cavan, varlı və kasıb, kişi və qadın, şah və nökrə kimi təzadlar da yer almışdır. Eləcə də ərəb xalq sirələrinin dilində təşbeh yaratma tiplərinə rast gəlinir. Nümunələrdə düşməne qarşı kini, nifrəti bildirəndə onu itə, köpəyə, ayıya bənzədirlər.

Beləliklə, bu yarımfəsildə ərəb xalq nümunələri tək-tək incələnərək nəzəri cəhətdən bədii-estetik xüsusiyyətləri üzə çıxarılan ərəb xalq sirələri istər struktur modelləri və kompozisiya tipləri, istərsə də təsvir və ifadə vasitələri baxımından mükəmməl təhkiyə ustalığını, yüksək estetik keyfiyyətləri, incə bədii sənətkarlığı, insana və dünyaya özünəməxsus yanaşmanı, poetik sözün qüdrətinə sarsılmaz inamı təcəssüm etdirir. Sirələrin dünya mədəniyyətinin inkişafına göstərdiyi səmərəli təsiri elə bu amillərdən qaynaqlanır.

Dördüncü fəsildə araşdırılan məsələlər və müəyyən edilən nəticələr elmi məqalə və tezislərdə əks olunmuşdur.^{164;165;166;167}

Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

¹⁶²مجموع أيام العرب في الجاهلية والاسلام، إعداد إبراهيم شمس الدين، بيروت: دارالكتاب العلمية، ٢٠٠٢، ص

¹⁶³ Yənə orada, -s.74.

¹⁶⁴ Bayramova, L.M. “Arap halk destanlarında kadın türü”//. Ankara Sosyal-Bilimler Üniversitesi. Dünya Kadın Kongresi, Ankara: – 7-8 mart, – 2020, – s. 24-26.

¹⁶⁵ Bayramova, L.M. Ərəb xalq sirələrində tabunun pozulması//. AMEA Şərq Filologiyası məsələləri – Bakı: –№10, –2017, – s.48-56.

¹⁶⁶ Bayramova, L.M. Ərəblərin günləri əsərinin qadın tiplərinə müasir baxış//. Akademik Zərifə Əliyevanın 100 illik yubileyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı: –6-7 mart, – 2023, – s. 37-38.

¹⁶⁷ Bayramova, L.M. “Arap halk edebiyatında Peyğəmbərlik kavramı”//. Türkiyə Kars Qafqaz Universiteti “Yaşanabilirlik açısından İslam dini” Uluslararası sempozyumu, –Ankara:– 21-22 oktyabr, –2021, –s.483-493.

1. Şərq xalqlarının hamısında olduğu kimi, ərəb xalqının da folkloru zəngin bədii irsə malikdir. Hər bir xalqın folkloru özünəməxsus milli forma və yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, ərəb folkloru da şərq xalqının özünəməxsus xüsusiyyətləri, milli adət-ənənələri, həyat və məişəti, xarakteri ilə ifadə olunmuş, qəhrəmanlıq, humanizm və s. kimi milli-mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərlə bədiiləşdirilmişdir.

2. Tədqiqatımız zamanı dəlil olaraq göstərilən mənbələrə əsasən, ərəb ədəbiyyatında sirə bir ədəbi janr kimi öz sözünü məhz tarixi şəxsiyyətlərə qoşulmuş sadə xalq dilinin məhsulu olan dastanlar vasitəsilə demişdir.

3. Ərəb ədəbiyyatı tarixi boyu müxtəlif mərhələlərdən ibarət olsa da sirə janrı mənşəyini məhz Cahiliyyə dövründən götürmüş, Əməvilər, Abbasilər kimi tarixi dövrlərin zaman kəsimində müxtəlif məzmun və formaya salınmış, dövrün tələbinə uyğun şəkildə, hakimiyyətdə olan xəlifələrin münasibətindən asılı olaraq dəyişikliklərə uğramışdır.

4. Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı müxtəlif dəyişikliklərlə formalaşaraq ilk dəfə XIX əsrdə tədqiqata cəlb olunduğu gündən XXI əsrə qədər öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

5. Şifahi xalq ədəbiyyatı sirə janrının mənbəyidir. Ərəb xalqının həyatında elə bir mühim hadisə yoxdur ki, o, şifahi yaradıcılıq nümunələrində, o cümlədən xalq sirələrində, öz bədii inikasını tapmamış olsun. Mənbəyi şifahi xalq ədəbiyyatından götürüldüyü üçün məhz ərəb xalq sirələri sadə xalqın gündəlik həyat tərzilə bağlı arzu və istəklərini, psixologiyasını, yaratdığı poetik surətlər təmsalında apardıqları qəhrəmanlıq mübarizəsini, yenilməzliyini əks etdirən gözəl sənət incilərindəndir. Bu baxımdan da ərəb ədəbiyyatında sirə janrının mənbəyi kimi şifahi xalq ədəbiyyatının ən dəyərli “Əyyamu-l-arab” salnaməsinin olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

6. Məşhur müəlləqələr və orta əsrlərdə yaranmış yazılı antologiyalar ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının öyrənilməsində, eyni zamanda sonralar sirələrin bu təməllər üzərində inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır.

7. Ərəb xalq sirələri zəngin mövzu dairəsi ilə əhatələnib. Belə

ki, mövzu rəngarəngliyi baxımından qəhrəmanlıq, məhəbbət və ailə-məişət kimi üç qrupda müəyyənləşdirilməsi qənaətinə gəlinmişdir.

8. Ərəb və Azərbaycan dastanlarının qarşılıqlı əlaqə və təsirləri mövcuddur. Hər iki xalqın şifahi xalq dastanları arasında yetərinəcə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Ərəb ədəbiyyatında sirə tipoloji cəhətdən çoxşaxəli bir janrdır.

9. Ərəb xalq sirə nümunələri yüksək ədəbi-estetik xüsusiyyətlərə malikdir. Geniş struktur və kompozisiyaya malik sirələr bədii obrazlar aləmi ilə zəngindir.

10. Həcmi, janr əlvanlığı, düzgün qafiyə və bölgü sistemi, mükəmməl üslubi keyfiyyətləri, ahəngdar, sadə və rəvan dili, uyğun söz seçimi, rəngarəng bədii formalardan istifadə, mükəmməl təbiət təsvirləri, bədii ifadə və təsvir vasitələrinin bolluğu ərəb ədəbiyyatında sirə janrında yaranmış əsərlərə uğur gətirir və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri sırasında onun yerini möhkəmləndirir.

11. Ərəb xalq sirə janrında yaranmış əsərlər, xüsusilə də verilmiş şeir parçaları yalnız mövzu və ideya, obrazlar aləmi baxımından deyil, sənətkarlıq cəhətdən də səviyyəli təsir bağışlayır. Nəsr və nəzm növbələşməsi ərəb xalq sirələrinin spesifik xüsusiyyətlərindəndir. Ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün aparıcı janrlarından biri olan sirə janrı poetik nümunələrlə bəzədilmiş klassik ərəb poeziya irsinin daşıyıcısıdır.

12. Ərəb ədəbiyyatında sirə janrı əsli mənbələrə əsasən hərtərəfli araşdırılaraq ümumşərq ədəbiyyatında əhəmiyyətli rolunu inkaredilməzdir. Sirələr ərəb ədəbiyyatı tarixinin ədəbi, mədəni, tarixi salnaməsidir.

Beləliklə, “Sirə” janrı ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının məşhur janrı olaraq, “Min bir gecə” kimi nağıllar dünyası insanı qadın ağı sayəsində – Şəhrizadənin simasında təmizliyə, aqlın-zəkanın üstünlüyünə, “Əntərə” sirəsi igidləri qəhrəmanlığa, “Əli Zibək” kələkbazlıq motivindən ibarət olsa da insanları maariflənməyə, “Həmzə əl-Pəhləvan” – vətənpərvərliyə səsləyir, “Seyf ibn Zi Yəzən” idarəçilik bacarığı, “Bənu-Hilal”, “Zət əl Himmə” kimi sirələr isə sevgi-sədaqət hissləri aşılamışdır.

Nəticə olaraq, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ərəb ədəbiyyatında sirə janrında yaranmış qəhrəmanlıq motivli əsərlər

2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və Azərbaycan xalqının tarixi zəfəri ilə bitən 44 günlük **Vətən müharibəsinin** mübarizə ruhu ilə səsleşir. Onların hər birində vətən, torpaq sevgisi qırmızı xətlə keçir. İtirilmiş yurd yerlərinin acı həsrəti qəbilə şairlərinin şeirlərinin misralarının canına, qanına hopub. Biri-birini tarixi ardıcılıqla izləyən tarixi müharibələrin başlıca səbəbi etnik və ərazi münaqişəsi olmuşdu. Vətən müharibəsinin də baş verməsinin əsas səbəbi 1980-ci illərin sonlarından 1994-cü ilin mayına kimi Azərbaycan Respublikası və Ermənistan arasında davam etmiş **“Birinci Qarabağ müharibəsi”**ndə (1992-1994) işğal edilmiş torpaqlarımızın, ərazi bütövlüyümüzün yenidən bərpası uğrunda mübarizədir! Tarixi Qarabağ torpaqlarından otuz il bundan əvvəl məcburi şəkildə didərgin salınmış azyaşlılar, bu gün Azərbaycan tarixinin qalib müəlliflərindəndirlər! 2020-ci ildə Azərbaycan tarixi yenidən qızıl hərfələrlə, şərəflə yazıldı!

**Dissertasiya işinin mövzusunə dair dərc olunmuş
elmi əsərlərin siyahısı:**

1. “Min bir gecə” nağılları ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi//,–Bakı: –MBM. –2009, –200 s. (**monoqrafiya**).
2. Ərəb xalq romanı-sirələr//–Bakı: AMEA. akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu. Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu),–2010.№5, – s.82-97.
3. Ərəb xalq romanları seriyasından - Həmzə əl-Pəhləvan romanı// AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu, Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmalar İnstitutu, Babeş-Bolyai Universiteti Müasir şərqşünəslığın aktual problemləri, Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, –Bakı: –1-2 iyun, – 2011, – s.185-187.
4. Ərəb xalq kələkbazlıq sirəsi-Əli Zibək//. Azərbaycanın görkəmli şərqşünəslıq alimi, əməkdar elm xadimi, professor Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda BDU-da keçirilmiş respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: – 2011, –s.213-216.
5. “Əli Zibək” sirəsinin ideya mündəricəsi//. – Bakı: AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu, Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu), 2012, №6.–s. 41-54.
6. فن السيرة في الاداب العرب//بغداد: مجلة اللاداب، ٢٠١٢، ص ٥٥٠-٧٥٥
7. Həmzə əl-Pəhləvan romanı//–Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal,–2012. 1 (81), –s. 125-129.
8. Sirə janrının yarandığı dövr və elmi-ədəbi mühit//–Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, 2012. –№3,–s.688-699.
9. Ərəb xalq qəhrəmanlıq romanı– Əntərə// –Bakı: AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutunun Elmi Araşdırmaları (elmi-nəzəri məqalələr toplusu), –2012. –№9,– s.27-31.
10. Исторические корни жанра “сира” в арабской литературе//– Москва: – “Вестник МГЛУ”, –2012. –Рема, №1(2) – с.132-

147.

11. “SİRƏ”NİN DİLİMİZDƏ FOLKLOR TERMINOLOGİYASI//– Bakı: Terminologiya məsələləri jurnalı,–2012, №1. –s. 50-58.
12. Şifahi xalq ədəbiyyatı sirə janrının mənşəyi kimi//–Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, akad. V.M.Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika konfransının materialları, – 2012, –14-15 noyabr,–s.204-206.
13. Ərəb xalq sirələrinin genezisi və inkişafı//–Bakı: AMEA Folklor İnstitutu Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi-toplu,– 2013. I (46), –s.87-94.
14. Əyyəmu-l-ərəb toplusunun mənşəyi//–Bakı: APU-nun Pedaqoji Universitet Xəbərləri Humanitar Elmlər Bölməsi,–2013. №2, – s.271-276.
15. Sirələrin coğrafi arealı və tarixi fonu//. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş XIII Respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: –24 may, –2013, –s.212-219.
16. Ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatında sirə janrının oxşar xüsusiyyətləri//. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Qafqaz Universiteti, –Bakı: –18-19 Aprel, –2014, – s. 408-409.
17. Ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının mənşəyi//. Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, –Bakı:–BDU, –2014, –s.154-157.
18. Azərbaycan ədəbiyyatında dastanların rolu//. Varşava Dövlət Universitetinin Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, – Varşava: –19 noyabr 2014, –2015, –s. 165-173.
19. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında dastan janrının tematik təsnifatı//–Bakı:“Şərq filologiyası məsələləri” toplusu, –2016, №7, – s. 47-59.

20. Dədə-Qorqud dastanına islami elementlərinin təsiri//–Bakı: Dədə-Qorqud jurnalı,–2016, – s.78- 84.
21. Ərəb xalq sirələrində milli-mənəvi dəyərlərin əksi//–Bakı: Sivilizasiya jurnalı, (BAU), –2016, – s.34-40.
22. Influence of arabic literature on the folklore of Azerbaijan//. Proceedings of the 1st International conference on the history of arabic literature, – Kyiv:—2015, –4-5 june, –s.54-60.
23. الأهمية الاخلاقية للسيرة الشعبية العربية//. The second International confrence on the history of arabic literature, Book of abstracts, – Kyiv: –19-20 may, 2016 – s.10-13.
24. Ərəb xalq sirələrində tabunun pozulması//– Bakı: AMEA Şərq Filologiyası məsələləri, –2017. –№10,– s.48-56.
25. Ərəb xalq sirələrində şərq milli-mənəvi dəyərlərinin inikası// (BDU), “İslam həmrəyliyi-2017: Reallıqlar və perspektivlər”, Respublika elmi-metodik konfransının materialları, –Bakı: –25-26 aprel, – 2017,– s.139-141.
26. Ərəb ədəbiyyatında dastanların rolu//. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, “Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri” (“Ziya Bünyadovun qiraətləri”). Akademik Z.M.Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, –Bakı: –16-17 oktyabr, –2017, – s.21-22
27. Xalq sirələrində kələkbazlıq motivləri//– Bakı: Sivilizasiya jurnalı (BAU), – №3 (36-cı buraxılış) , –2017, – s. 132-138.
28. Ərəb ədəbiyyatının inkişafının tarixi dövrü//. “Müasir dövrdə Heydər Əliyev dövlətçilik modeli: reallıqlar və faktlar” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, (OYU), –Bakı: –8 may,–2018, – s.51-54.
29. İslam dininin Azərbaycan şifahi xalq dastanlarının təşəkkülündə rolu// İslam sivilizasiyası Qafqazda II Beynəlxalq simpoziumun materialları, –Bakı:–10-13 iyul, – 2019, –s. 112-117.
30. Poetik əlaqələr sorğusunda//–Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, –2019, –15 iyun,– s.29-30;
31. Poetik əlaqələr sorğusunda//–Bakı: Azərbaycan Şərqşünaslığı. Elmi-kütləvi jurnal, –2019.N-1(17),–s.143-145.
32. Arap halk destanlarında kadın türü//–Ankara: Ankara Sosial-

- Bilimler Universitesi. Dünya Kadın Konqresi, – 2020,– 7-8 mart,– s. 24-26.
33. “Əyyəmu-l-arab” toplusunun yarandığı dövr və mədəni-tarixi mühit//–Bakı:Elmi iş beynəlxalq elmi jurnal,–2020, №12(61), – s. 8-12.
 34. Dastan janrının Nizami “Xəmsə”sində inikasi//Bakı: – Azərbaycan şərqşünaslığı,– 2020, – №1(20).–s. 30-33.
 35. “Əyyəmu-l-arab” Cahiliyyə dövrünün ədəbi abidəsi kimi//, – Bakı: –Elm, –2021, –360 s. **(kitab)**.
 36. Nizami və Nəvai əsərlərində dastan ənənələri//. AMEA Folklor İnstitutunda hər iki şairin yubileyləri şəərəfinə “Nizami və Nəvai irsinin mif və folklor qaynaqları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 21-22 iyun, –2021-ci il, – s.24-26.
 37. “Dastan janrının Nizami “Xəmsə”sində inikasi”// “Nizami Gəncəvi və Şərq ədəbiyyatları: ədəbi təsirin hüdudları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 24 sentyabr 2021, – s.23-24.
 38. “Əyyəmu-l-arab” əsərinin tədqiq tarixi”//– Bakı:–AMEA Şərq araşdırmaları, -2021.– №3, – s. 43-50.
 39. “Arap halk edebiyatında Peyğamberlik kavramı”//. Türkiyə Kars Qafqaz Universitesi “Yaşanabilirlik açısından İslam dini”Uluslararası sempozyumu, –Ankara:– 21-22 oktyabr, – 2021, –s.483-493.
 40. “История изучения жанра сира в мировом востоковедении”//– Москва: – “Вопросы истории”, №1(2) – (SCOPUS)–2022, – с.279-287.
 41. “Arap halk destanlarının oluşma geleneği”//– Ankara: Dergi Park “Akra Kültür Sanat ve Edebiyat” jurnalı. (ERİH PLUS). – –2022. №27, – X c, – s.79-94.
 42. “Development of the genre of sira in written literature”// – Ukraine: Humanites science current issues,–2022, –№ 48, I c., – s.142-149.
 43. Qədim şərq abidələrinin tərcüməsində lingivistik keyfiyyətin təmin olunması”// Ümummillî Lider H. Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr edilmiş “Lingivistik keyfiyyət

44. Qədim şərq abidələrinin tərcüməsində lingivistik keyfiyyətin təmin olunması”// Ümummilli Lider H. Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr edilmiş “Lingivistik keyfiyyət təminatı: dil və iqtisadiyyatın qarşılıqlı inkişaf prioritetləri” mövzusunda Bakı Biznes Universitetində təşkil olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, –Bakı: – 2022, – s. 79-82.
45. Ərəb ədəbiyyatında Hüseyniyyə sirəsinin tarixi əhəmiyyəti// Akademik Ziya Bünyadovun 100 illiyinə həsr olunmuş “Qədim və müasir Şərq: mənbələr, tədqiqatlar, perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, –Bakı: – 2023, – s.156-157.
46. Ərəblərin günləri əsərinin qadın tiplərinə müasir baxış// Akademik Zərifə Əliyevanın 100 illik yubileyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı: –6-7 mart, – 2023, – s. 37-38.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 fevral 2024-cü il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD1.18 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.18 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə, akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 yanvar 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.01.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 95456

Tiraj:100